

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

(151)

CSUKÁS ISTVÁN

**IRODALMUNK NEMZETISÉGSZEMLÉLETE
A SZABADSÁGHARC UTÁN
(1849—1867)**

SZEGED

1983

ISBN 963 481 363 1

HU ISSN 0324—6523 Acta Univ. A. József Nom.

HU ISSN 0586—3708 Acta Hist. Litt. Hung.

CSUKÁS ISTVÁN
IRODALMUNK NEMZETISÉGSZEMLÉLETE A
SZABADSÁGHARC UTÁN
(1849—1867)

A magyar közvéleményt a nemzetiségi kérdés már a reformkorban — a nyelvi harcok kiéleződése és a szláv testvériség eszméinek elterjedése óta — egyre fokozódó mértékben foglalkoztatta ugyan, de irodalmi témává csak a tragikus testvérharc kirobbanásával vált. Petőfi *Élet vagy halál*, Arany *Lóra* című verse az erélyesen reagáló érzékenységet jelzi a válságos időkben. Jókai anekdotázva gúnyolódó, gyakran metsző satírával megírt glosszái az *Életképek* Charivari sorozatában, vagy az 1846-ban megkezdett, de csak az ötvenes évtized közepén befejezett regény, a *Szomorú napok* pedig a téma térfigyelésére, jelentőségének növekedésére hívja fel a figyelmet.

Ez a folyamat teljesedett ki az önkényuralom kezdetén, amikor a mélyen átélt nemzeti gyász a szabadságharc élményeinek feldolgozására készítette az irodalom művelőit. Különösen az első években jelent meg nagyszámú írás, mely a 48—49-es eseményekből merítette tárgyát s ezekben gyakran találkozott az olvasó a nemzetiségi területeken lezajlott harcok bemutatásával. Szinnyei Ferenc közel kétszáz olyan művet tart nyilván, melyek a szabadságharc eseményeihez kapcsolódnak.¹ Számuk az évtized végére jelentősen visszaesik ugyan, de a korszak elején valósággal elárasztják a sajtót. A tömegesen megjelent, e tárgykörrel foglalkozó közleményeket nemcsak a cenzúra nézte rossz szemmel, hanem a kritika is tiltakozott a hátborzongató történetek aprólékos leírásával hatni akaró sajtótermékek ellen. A *Pesti Napló* 1850-ben megróttá Szilágyi Sándort a *Magyar Emléklapok*ban közölt „felszínes firkái” miatt, hogy „forradalmi fércműveivel előzőnlé az olvasóközönséget”. Később is kifogást emelt a túlzásba vitt „forradalmi visszhangok” ellen, mely „irányt némelyek már csömörletesnek kezdtek” tartani.² Gyulai Pál magánlevélben is szemrehányásokat tesz Szilágyinak, mert ez mint a *Magyar Emléklapok* szerkesztője, túlságosan nagy teret enged az erdélyi véres események tárgyalásának: „Te megint elkínzád az oláhokkal a közönséget. Hatvanit három füzetten nyúztad, Jankut és Zalatnát négyen. Sándor barátom! mégis sok, ami sok”.³ A főleg Jókai sikerei nyomán átmenetileg divatosá lett téma pedig Gyulait is csábította. Ő is tervezte, hogy több 48-as tárgyú elbeszélést ír, de a fenti körülmény miatt elállt tervétől.⁴

A nemzetiségi kérdés azonban még így is csak egyik tárgyköre volt a korszak irodalmának, amely fő feladatául a toll munkásainak összefogását, a nemzeti nyelv és kultúra művelését tekintette. Ezeknek az éveknek az erőfeszítéseit idézi fel Vajda János egyik, jóval később írt cikkében: „A Bach-korszak alatt a nemzetnek most legünnepeltebb bölcsei mélyen hallgattak, míg egy csoport író azt mondta: ne hagyjuk a nyelvet, melyet idegen erőszak el akar nyomni. Tegyük azt, ami még el nincs tiltva: írjunk könyveket, emeljük a művészetet, tudományt. Az irodalmat, melynek egyik munkása voltam, nem vádolhatja a lelkiismeret, hogy el nem követett mindent, ami

¹ SZINNYEI FERENC: *Novella és regényirodalomunk a Bach-korszakban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941. I. 272.

tőle kitelt, írtunk újságot, verset, elbeszélést s igyekeztünk a múltbani büszkeségnek, a jövőbeni hitnek, a nemzeti önértetnek hangot adni”.⁵

Ebben a gondolati keretben helyezkedtek el azok az írások is, amelyek a hazai népek és a magyarság közelmúltban lezajlott konfliktusát, egymáshoz való kapcsolatait érintették.

Az ötvenes évtized nemzetiségi tárgyú alkotásai műfaji szempontból nagy változatosságot mutatnak. Találunk köztük történelmi rajzot, leírást, romantikus elbeszélést, anekdotikusan lekerekített novellát, több részes, változatos cselekményű beszélyt, történelmi és társadalmi regényt, színpadi művet. A színvonal sem kevésbé változatos. A néhány maradandó, a mai olvasó számára is esztétikai élményt nyújtó mű mellett sok az olyan alkotás, amelyiket annak idején szívesen olvashattak a kortársak, mára azonban már csak művelődéstörténeti szempontból érdekesek.

I.

A Bach-korszak irodalmában a nemzetiségi téma tehát elsősorban a szabadságharc eseményeit feldolgozó művekben jelentkezik. A tárgy jellegénél fogva ezek gyakran részletezik a véres eseményeket, a délvidéken és Erdélyben lezajlott harci történeteket, de túlzás azt állítani, hogy tendenciájukban eleve nemzetiségellenesek, s hogy „távolról sem a megbékélés szellemében” íródtak.⁶ Az igaz, hogy a szerzők „magyar szemmel”, a szabadságharc igazának nézőpontjáról szemlélik az ábrázolandó tárgyat s objektíve igazságtalannak, károsnak tekintik az ellenünk fegyverrel küzdő nemzetiségeket, de gyűlöletre nem uszítanak. A legvadabb kegyetlenkedések bemutatása mögött is ott érződik a vérontás értelmetlensége miatti megrendültség, a feszültségek feloldásának, az emberi közeledésnek a vágya. E közös vonások mellett a változatok gazdagsága a jellemző, amely megnyilvánul a hangnemben, az érzelmi-hangulati tartományban és a kiolvasható jelentésben.

1.

A számos változat közt elsőnek kínálkozik Kuthy Lajos elbeszélése, az *Egy éj az altáborban*, amely 1850 júliusában jelent meg a *Pesti Napló*ban. Kuthy itt a Szent Tamás melletti magyar tábort és annak a szerbekkel vívott harcát írja le. A bemutatott képen a vad gyilkolás, a féktelen pusztítás színei uralkodnak. A szerző részletező előadása nyomán az olvasó szeme előtt tombol az „őrült vérvész”, a Damjanich honvédeire támadó „gyilkos fergeteg”. Nem kíméli az olvasó idegeit olyan részletek felidézésétől sem, melyekben egy szerb háromélű nyárrsal földhöz szegez egy idős papot, a másik a szoptató anya mellét vágja le kardjával, annak csecsemőjét pedig a rohanó katonák lába elé veti, s megint másik egy ércbuzogánnyal freccsenti szét egy idős ember agyvelejét.

Valóban úgy tűnhet, hogy az író itt a gyűlöletkeltés szándékával ecseteli a főlkelt szerbek kegyetlenkedéseit. S mintha ezt azzal is igyekeznék fokozni, hogy hangsúlyozza: a magyarok a szabadság nevében harcolnak, ellenben a „karlovciai lázadó csordák”, a „gyilkos pártütők” az igaz ügy ellen fogtak fegyvert. Kuthy elbeszélésének figyelmes

⁵ SZINNYEI FERENC i.m. I. 256.

⁶ Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Akadémiai Kiadó, 1961. 43.

⁴ SZINNYEI FERENC i.m. II. 304.

⁵ Tenni, amit lehet. A Nép Zászlója c. hetilap vezércikke. 1868. szeptember 19.

⁶ Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. M.T.A. O.K. XVI. 1960. 123.

olvasása azonban meggyőz róla, hogy az ellenség kegyetlenségét bemutató szavak mögött fellelhető, ha nem is a megbocsátás, de valami hajlam a megértésre, az engesztelődésre. Mert az író jogos felháborodása nem annyira a véres tettek elkövetőit vádolja, mint inkább azokat, akik az egyszerű nép indulatait felkorbácsolták. Hiszen azt is közli velünk, hogy beszélgetés közben a magyar tábor tisztjei az ellenünk harcoló szerbeket megtevesztett, „tévútra vezetett” embereknek tarják. Ez pedig azt jelenti, hogy az elkövetett bűnökért a felelősség legalábbis megoszlik, s jut belőle bőségesen azoknak „a politikai gonosztevőknek”, akik idegen érdekektől vezetettve ránk uszították a népet. És azzal sem a szerb nép elleni gyűlöletet táplálja az író, amikor egy áruoló magyar grófot szerepeltet az ellenséges táborban.

Olyan változata is van ezeknek az elbeszéléseknek, amelyek — az előzőhöz hasonlóan — nem fukarkodik ugyan az öldöklés, az elvadult indulatok jeleneteinek részletezésével, de ezek nem önmagukért, nem öncélúan kapnak helyet a történetben. Funkciójuk a szembeállítás, az ellentét hangsúlyozása, a magatartásbeli különbség, a magyar erkölcsiség és jellem értékeinek kidomborítása. Itt sem a bosszú motiválja az előadást, hanem a megsértett magyar önérzet, a külön-nemzet öntudata, a magyar nacionalizmus érzése. Ezt teszi hangsúlyossá a kétféle (magyar-szerb) magatartás egymás mellé állítása. Gyulai Pál novellája, az 1850-ben megjelent *Három beteg* jó példa ennek szemléltetésére. A délvidéki harcokban fél karját veszített honvéd elbeszéli családjá meggyilkoltatását, s a borzalmas emlékeket felidézve hasonló kegyetlen megtorlással fenyegetőzik: „Megölöm a gyermeket a bölcsőben, a nőt férje karjai közt, az öreget, midőn imádkozik” —, majd az őt csitító leánynak így válaszol: „bocsásson meg, Júlia, nem vagyok én olyan vad és kegyetlen, de a múltnak emléke pillanatokra megőrjít.”⁷ A keserű fogadkozásokban felsorolt gyilkosságokat a szerbek követték el, s a rokkant honvéd kifakadása azt jelzi, hogy az átélt szenvedésekért a szerbekéhez hasonló kegyetlenséggel kellene bosszút állni. A magyar azonban, „nem olyan vad és kegyetlen”, hogy ezt megtehetné, műveltebb, erkölcsesebben nemesebb, ezért nem vállalja a bosszúállást. S ebben a felfogásban már van egy csöppnyi megbocsátás is.

A kétféle magatartás és erkölcs szembeállítására még jobb példa *A virágos sír* c. elbeszélés, Pompéry János munkája.⁸ Itt a Torontál megyében élő özvegy földbirtokosné — a környék jótévedője — esik két leányával együtt áldozatul a szerb dúlásoknak. A támadókat egy Arzén nevű fiatal szerb tiszt vezeti, aki korábban a lányos ház vendégei közé tartozott. A kastélyt felgyújtják, az egyik leányt meggyalázzák, a védelmére siető anyát megölik. Ennyi kegyetlenség joggal kiált bosszúért, s arra a tönkretett család szolgálatában álló, Péter nevű parasztleány vállalkozik. Csellel a szerb táborból elcsalja Arzént, hogy megölje, de a pusztulásból megmenekült másik lány, Ilona, jószívúsége folytán szabadon engedi. Pár hónappal később Arzén mint magyar tiszt áll Péter előtt Szegeden. Hamarosan kiderül, hogy ellenséges szándékkal furakodott be a magyarok közé, hogy felrobbantsa a lőszerraktárt. Ő is és az őt tettében megakadályozni szándékozó Péter is a robbanás áldozata lesz.

A két tábor képviselőinek párhuzamba állítása itt is erősen kiemeli a magyar fél erkölcsi fölényét. A magyar nagylelkű, megbocsátó, nemes gonolkodású és jószívú — a szerb hálátlan, álnok, kegyetlen, barátait is eláruló —, hirdeti Pompéry elbeszélése. De amire a magyar képtelen, a nemtelen bosszút elvégzi a sors, amely igazságot szolgáltat az ártatlan áldozatoknak, igaz, hogy újabb áldozat árán. S ez utóbbi arra figyelmeztet, hogy a nagylelkűséget sem szabad túlzásba vinni, mert önmagunknak árthatunk vele. Így Pompéry elbeszélésének bizonyos önkritikai kicsengése is van, ami —

⁷ Gyulai Pál *Összes Munkái*. Budapest, Franklin Társulat. 1901. III. 39.

⁸ POMPERY JÁNOS: *Beszélyek*. Pesten. Kiadja Kugler Adolf. 1864. II. kiadás I. kötet 73—130.

már ti. az átélt katasztróféért önmagunk hibáztatása — nem volt szokatlan, de indokolatlan sem az önkényuralom időszakában.

A kétféle magatartás és emberi minőség értékkülönbsége tükröződik Jókainak *Az érc leány* c. elbeszélésében is, amelyben a magyar hősiesség, az országot megtartó nemzeti erények ütköznek meg a román felkelők vérszomjas, bosszúálló, szervezetlen tömegével.

Ugyancsak Jókai egyik elbeszélése lehet a példa arra az újabb változatra, amelyben a nemzetiségi harcok borzalmainak bemutatása összekapcsolódik az ellenfél gondolkodásmódjának, céljainak a megismerésére, megértésére irányuló írói szándékkal. *A Bárdy-család* ez az elbeszélés, melyben Jókai a mócok által kiirtott Bárdyak országszerte ismert tragédiáját mondja el. A történetben szerepel egy Numa nevű román parancsnok, aki az ifjú Bárdy előtt a felkelést a románok nemzeti elnyomtatásával indokolja. Szavai szerint az erdélyi románság elesett, nyomorúságban tengődő nép, „amelynek semmije sincs, amely közt nincs egy tehetős ember, nincs egy tudományos fő, melynek minden harmadika pópa nevet visel, s mégis minden második tud csak olvasni, mely ki van zárva a hivatalokból, mely él tengődve a legkeményebb kézi munka után, melynek még csak egy neves városa sincs a hazában, melynek háromnegyedét lakja... Nyomorúsága van, egyebe nincs”.⁹

A Numa szájába adott mondatok megsejtetnek valamit Jókai gondolkodásából is. Érződik itt az írói megértés, az engesztelődésre való hajlam is, annak a megsejtése, hogy a románság nem a könnyen fanatizálható tudatlanságból, az önmagáért való pusztítás és gyilkolás vágyától vezetettve támadt a magyarságra, hanem a maga szempontjából jogosnak is vélhette harcát. Hogy ennek az író és hőse, az író és a nemzetiségi tábor közti gondolkodásbeli közeledésnek, a megvilágító megértésnek reális alapja van, azt az elbeszélésnek egyik mozzanata is bizonyítja. Numa és az ifjú Bárdy párbeszédében szó esik a fegyveres harc céljáról. A két ellenfél közül az egyik, a fiatal Bárdy a harc társadalmi jellegét hangoztatja, ellentétben Numával, aki viszont a románság nemzeti érdekeit vallja küzdelmük végső céljának. A kétféle álláspont közti különbségre utalnak Numa szavai: „Nekem mindegy, akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám s népemet emelje fel, míg te megosztanád néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csakhogy uratlan hazában élhess.”

A Numa által képviselt vélemény — a szabadság és a nemzetiség alternatívájáról — teljesen egyezik Jókai álláspontjával, melyet 1849 tavaszán a magyar baloldallal szemben hirdetett, s egész életében vallott a nemzet elsődlegességéről. Mert Numa számára is — Jókaival egyezően — a legfőbb „politikai idol”, a vezető eszme: a nemzet. Hogy itt önmaga véleményét az ellenfél egyik tisztjével fogalmaztatja meg Jókai, abban az a felismerés jut kifejezésre, hogy bármilyen tragikus volt is a testvérharc, a románok jogosan fogtak fegyvert nemzeti érdekeik védelmére.

A magyar forradalom ellen fölkelt hazai népek harcának bemutatásánál olyan megoldásokkal is találkozunk, amikor az ellenfél kettős arculatának megvilágítása az írói cél. Az ilyen elbeszélések egyik oldalról éles vonásokkal rajzolják a magyarokra támadó nemzetiségiek véres tetteit, tehát negatív vonásait, de szinte csak azért, hogy annál erőteljesebben kitűnjék az ellentét a pozitívnak minősülő cselekedetekkel. E kétféle nemzetiségi magatartás ábrázolása is az ellenfélhez való közeledést segíti, s közvélemény-formáló hatásának értéke abban a gondolatban rejlik, hogy noha sok sérelem érte a magyarságot, azért a túloldalon sem mindenki ellenség. A differenciált látás, az igaztalan általánosítástól való óvás pedig az önkényuralom viszonyai között a megbékélés útjait segítette megtalálni.

⁹ JÓKAI: Csataképek a magyar szabadságharcból. Centenárium kiadás. XXI. Budapest, 1925. 91—92.

Ezt a megoldási formát látjuk a *Magyar Emléklapok* I. kötetében a *Fogságom Knicanin táborában* c., egyébként igénytelen írásban. A szerző Rátkai Béla elmondja, hogy mint foglyot lovasszekéren szállították a délvidéki harcok során felégetett falvakon keresztül. Tomasovácon a főtéren a tölgyfára tűzött zászló mellett egy honvédtiszt levágott fejét akasztották fel a szerbek, akik a szerző szerint „valóságos bandita alakok”. A szerb táborban azután a szerző találkozik egy szerb pappal, régi ismerőssel, akivel korábról „viszonos becsülésben” állt. A pap művelt ember, táborig szállásán — ahol kis könyvtárat is tartott — vendégül látta a foglyot. A „kellemes fogság” mindössze három napig tartott.

Ennél sokkal igényesebb példát idézhetünk a kétféle nemzetiségi morál bemutatására Kuthy Lajos elbeszélései közül. *A guerillát* a *Magyar Hírlap* közölte 1850 júliusában, s újból megjelent 1852-ben a *Novellák* VII. kötetében. Kuthy a 48-as idők szlovák magatartásának egyik változatát a csöcseléknek festett Hurbán-katonákon szemlélteti, akiket pénzzel, földosztási ígéretekkel és demagóg szólamokkal bírtak rá a lázadásra. A szlovákság pozitív vonásait pedig a Szodovec nevű guerilla kapitány képviseli, aki nyolcszáz fős csapatával Branyiszkónál elhárította Hurbánék oldaltámadását s ezáltal elősegítette Guyon seregének győzelmét. Szodovec — Kuthy rajza szerint — hűségesen ragaszkodik szlovák nemzetiségéhez, egyúttal azonban öntudatos magyar hazafi is — a politikai magyar nemzet értelmében —, aki saját népe érdekeit helyesen értelmezve áll a magyar zászló alá. Ezt fejezik ki a Hurbán-katonák szemrehányásaira válaszoló szavai: „Én sem vértagadó, sem zsoldos nem vagyok, hanem az országbeli szlávok szabadságának védbajnoka, mely csak a magyar nemzetiség vértje alatt állhat fönn”.¹⁰

Szodovec magyar hazafiságának külön is nyomatékot ad, hogy az író az elbeszélés első részében őt mint az 1846-os felvidéki éhínség elől Pestre menekült, nyomorgó fiatalembert állítja elének. Így azok közül indítja a hősi halállal záruló életútra; akikkel mostohán bánt a haza, a közös anya. Ezt az író nemcsak az elbeszélés kettéválasztásával s a két rész szembeállításával érzékelteti. Ki is mondja véleményét, mely szerint a szlovákok elesettségéért a magyar állam felelős, mert a gazdag, termékeny országban — mint Kuthy hangoztatja — osztályérdekek akadályozzák a nyomor felszámolását. Szodovec önfeláldozó hazafisága éppen ezért a legmagasabb rendű emberi magatartás szintjén jelenik meg az olvasó előtt. Erkölcsi értéke azonos a szabadságért életüket odaadó magyar honvédekével.

Az előzőekhez hasonló példát említhetünk Jókai 48—49-es tárgyú elbeszélései közül is. A különbség annyi, hogy Jókai illúziós nemzetfelfogása következtében a pozitív vonások felnagyítása új minőséghez vezet. *A vörössipkás* c. elbeszélés szerb hőse, Nesztor ugyanis mint a mi oldalunkon küzdő katona nemcsak hazafi, hanem már magyar nemzeti tulajdonságok megtestesítője is. Szodovec még visszautasítja a „vértagadás” vádját, szlovákként áldozza életét a közös magyar hazáért. Jókai Nesztora pedig álmában is magyarként viselkedik, nem csatákról álmodik, hanem szerelmének, Anisiá-nak nevét emlegeti, mert — mondja Jókai — „a magyar csak a csatában katona... kedvese ölében nem jutnak eszébe csatái, de viszont a csatában sem jut eszébe kedvese”.¹¹

Olyan változattal is találkozunk a kor írásai között, amelyek a nemzetiségek pozitív ill. negatív vonásait nem az előbbi formában, tehát nem elkülönítve, csak jó vagy csak rossz tulajdonságokkal bíró személyekben ábrázolják, hanem összetett módon, ellentmondásos jellemekben. Előtérben itt is a szomorú idők véres eseményei állanak. De a magyar lakosságot tombolva pusztító ellenség félelmes arca mögött megjelenik

¹⁰ KUTHY LAJOS: *A guerilla*. *Novellák*. VII. 1852. 40.

¹¹ JÓKAI: *Csatáképek*... 148.

az ember, a fegyverrel hadonászó, gyújtogató bandák mögött feltűnik a román falu békés népe a maga mindennapi valóságában.

Szilágyi Sándornak a Gyulai által kifogásolt — már említett — sorozata jó példa erre. Az *Emlékezés hazámra (Képek Erdély vérnapjaiból)* c. több részes írás¹² felidézi Zalatna, Abrudbánya, Nagyenyed pusztulását. Részletesen beszámol arról, hogyan gyújtották fel a városokat az éjszaka támadó román felkelők, s vittek olyan vérontást végbe, hogy Zalatnán a kétezer lakosból mindössze száznegyven maradt életben. Az oktalan rombolás mérhetetlen károkat okozott anyagi értékben és kulturális emlékekben is. Ennek elmondása után Szilágyi előadása éles fordulatot vesz, és a vérbe borult tekintetek megszelídülnek, a rettegett ellenség jószívű, gazdag érzelemvilágú, egyszerű falusi néppé változik, amelynek hétköznapi életét nagy rokonszenvvel mutatja be a szerző. Szól a népszokásokról, mulatozásairól, táncaikról, részletesen jellemzi éneklési stílusaikat, zenéjüket: „Daluknak minden hangja, ajkuk minden éneke szívzaggató panasz”... „a víg oláh zenének borzasztó vígsága, vad, fülszivítő harmóniája és a percre eltompult mély bánatnak, melynek bélyege minden hangjából oly tisztán kirí, kitörő mindent felejtő víg-gá változása, oly borzasztó rokonszenvet ébreszt fel a kebel húrjain.”¹³ Szól még Szilágyi egyebek közt a temetkezési, a lakodalmi szokásokról; a kalákában végzett munkáról, a pálinkáról, „mely elaltatja fájdalmát, nyomorát pedig felejteti”. Leírja öltözéküket, a román nők festői külsejét, falvaikat, ahol a házakon nincs zár, „de azért rendőrségre sincs szükségük”, említi a jószívűségről tanuskodó „pomana”-t, az éjszakai vándor részére kitett ételt — italt, szól a folklór gazdagságáról — röviden: megismertet a román nép békés életével. Így hozza emberközelbe a tegnapi rettegett ellenséget s győz meg arról, hogy ennek a népnek nem a kegyetlenkedés fejezi ki a valódi jellemét, a lényegét, hanem a hozzánk hasonló, számunkra rokonszenves emberség. A megismertetés ilyen módja — a fájdalmas emlékek felidézése ellenére is — a közeledést, a kiengesztelődést segítette.

Az előbbi összefüggésben merül fel a nemzetiségi kérdésnek egy újabb oldala: a felelősség problémája. Ha e népek évszázadokon át békében éltek a magyarsággal, ha alaptermészetük szerint jóindulatú, hagyománytisztelő, másokat is megbecsülő emberek, akkor hogyan válhattak egyszerre gyilkos, gyújtogató szörnyekké? Kit terhel a felelősség az elkövetett bűnökért? A korabeli magyar közfelfogás szerint a magyarellenes mozgalmakat a bécsi udvar ármánykodása és az idegen hatalmi céloktól vezetett nemzetiségi „uszítók” kezdeményezték. E többé-kevésbé megalapozott véleményt vallotta mindenki, aki ebben a kérdésben nyilatkozott. De az már nem volt általános felfogás, hogy mint Kemény vagy Eötvös és Mocsáry, a társadalmi fejlődés objektív tényeivel összefüggésbe hozzák e mozgalmakat. Az pedig egyenesen ritkaságszámba ment, hogy valaki a tragikus konfliktus okai közt a mi oldalunkon elkövetett hibákat is számon tartsa. Keménynél találunk erre utalást, s legnyíltabban Mocsáry Lajos néz szembe a magunk elkövette hibákkal.

Az előbbieken tárgyalt cikksorozat, a Szilágyi Sándoré, ebből a szempontból is figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mert az említett erdélyi városokat elpusztító románokról szólva kijelenti: „ne átkozzátok őket!”, „a bűjtogatók fejére száll az átok”, nem a tudatlan nép a bűnös. Abrudbánya tragédiájáért másokhoz hasonlóan ő is Hatvani Imrét hibáztatja, aki megszegte a tárgyalások idejére kialakított fegyvernyugvást és hirtetgő módon támadást indított a románok ellen, mert „aranyat akart rabolni”, majd gyávaságból elmenekült s így bűne büntetlen maradt. Mindennél sok-

¹² Magyar Emléklapok. 1850.

¹³ I. m. 154.

kal érdekesebb, amit Szilágyi a román nép emberi vonásainak bemutatása során tanulságul megfogalmaz. Szavai a magyar vezető osztályok bírálataként is felfoghatók, egyben pedig olyan politikai programként is, amely megjelöli e nép művelődési, gazdasági és társadalmi felemelkedésének útját. De Szilágyi gondolatai arra is alkalmasak, hogy vitába szálljanak a románok hátrányos megítélésének hazai gyakorlatával. Az egyik legfontosabb feladatnak a népoktatás fejlesztését, a közműveltség terén meglevő elmaradottság felszámolását tekinti. Ezért fordul a magyar közvéleményhez: „Adjunk e népnek nevelést, hadd ismerje meg erejét, tanulja meg jogait, tudja meg kötelességeit s a babona és ámitások kora el fog enyészni.” Szilágyi cáfolja az olyan véleményt, mely szerint a román nép szegénységének oka a szorgalom hiánya volna. A tétlenség nem faji sajátosság, hangsúlyozza, mert ugyan mi ösztönözte azt, aki elől az anyagi boldogulás minden útja el van zárva. Ezért mondja: „Adjatok a népnek jövedőt, ne zárjátok el tőle a szereshetés reményét, módját s akkor, ha akkor is tunya marad, ám emeljétek föl vádló szövegeteket.”

Perbe száll azzal a nézettel is, mely román jellemvonásnak tartja az alattomos-ságot, a bosszúállást. Valósággal védőbeszédet mond a román nép mellett, egyben vádolja a magyar úri rendszert, amely szerinte kialakította az elnyomott népben a védekezésnek ezt az alantas formáját: „Czine mintye! ezzel vádolják rendesen az oláhokat s nem gondolják meg, hogy fegyverök a rabszolgáé, hogy ha őt valaki nyíltan sérti, senki sem szolgáltatand igazat, senki sem lép föl védjeül s ekkép titkon, orozva kell megtorlani magát, ha nem akarja gyáván, pulyán eltérni a sérelmeket.” Szilágyi a társadalmi szabadságtól, a demokratikus igazságszolgáltatás jellemformáló szerepétől várja a változást: „Adjatok e népnek rést nyíltan torolni meg a sérelmeket, vagy szolgáltatassatok igazat s tanítsátok meg a bosszú nemtelenségére s ő nem fog aljas czine mintyében enyhet keresni.”¹⁴

Nem lehetetlen, hogy emiatt a messzemenően megértő álláspont miatt támadt kifogása Szilágyi lapja ellen a *Pesti Naplónak* s Gyulai Pálnak is. A nacionalista hangoltságú közvélemény is talán ezért tartotta „csömörletesnek”, a közönség egy része pedig „kínzósnak” a témát.

Az egymással szemben álló, ellenséges tábor fiatal tagjainak szerelme alkalmas tárgy annak bemutatására, milyen tragédiák leselkednek az egyéni boldogságra, vagy ellenkezőleg: miként hidalhatja át a tiszta emberi vonzalom a háborúskodó felek közti szakadékot. Főként a vegyes lakosságú vidékeken számos példát mutathatott erre maga az élet a szabadságharc idején. Ezek feldolgozása hálás írói feladat volt.

A romantikus történetek olvasókra kifejtett hatását fokozta az az éles ellentét, amely a cselekmény idilli mozzanatait és a keretül szolgáló véres harcok között áll fenn. Kuthy Lajos temerini hősnője, a magyar Olimpia boldog házasságával, a gyermeke és a maga életével fizet a megtámadott magyar szabadságért. A nemzetiségi harcok szembeállítják egymással a család tagjait, a magyar csapat zászlóját tartó Olimpiát megvadult anyósa sebzi halálra, de anyai ereje még marad, hogy házukat, melynek pincéjében a szerbek löporraktára van, felrobbantsa, s a szobákban tanácskozó ellenséggel együtt önmagát is elpusztítsa.

Kuthy — mint egyéb, hasonló tárgyú írásaiban — itt is halmozza a borzalmakat. A rác felkelők „mint mindig, vérontó rablással köték össze a megtámadást. A magyar családok házait felszaggaták, vagyonukat elzsákmányolták, marháikat elhajták, asszonyaikat halálra fertőzve rakásokba hányták, gyermekeiket felkoncolták s a feldúlt ház táját véres dűledékben hagyták ott”.¹⁵ Olimpia és Illok gyermekét szigonnyal át-szúrva kiszégezték a templomajtóra. A hajmeresztő részletekből kirajzolódik a ve-

¹⁴ I. m. 156.

¹⁵ KUTHY i. m. 128.

gyes házasság tragédiája. A lelkiismeretlen uszítókra hallgató nép szétrombolja azokat az emberi kapcsolatokat, amelyek a természet rendje szerint magyarok és más ajkúak között létrejöttek. Kuthy nem az ilyen házasságok ellen szól, hanem a nemzeti gyűlölködés magánéleti következményeit mutatja meg.

Kuthy novellájában a magyar Olimpiát a hazaszeretet teszi hőssé, annak rendeli alá szerelmét, családjá boldogságát. Obernyik Károly elbeszélésében, *A szép rác leányban*¹⁶ a szerb Melánia a magyar huszár iránt érzett szerelme parancsára cselekszik, amikor élete árán is megmenti kedvesét. Azt a golyót fogja fel testével, amelyet a támadó szerbek közt levő apja a magyar huszárnak szánt. A történet Melánia és apja halálával végződik, a magyar huszár pedig megmenekül, megmenti a nemzeti gyűlöletnél erősebb, önfeláldozó szerelem. Hasonló alaphelyzetet dolgoz fel Obernyik a *Rác vidéki kalandokban*, azzal a különbséggel, hogy itt a magyar honvéd menti meg szerb kedvese életét.

Az eddigiekben a nemzetiségi tematika irodalmi feldolgozásának azokat a változatait vizsgáltuk, amelyekben a szabadságharcról és a nemzetiségek ellenséges tevékenységéről szóló történet a mű közvetlen tárgya. Ezekben az író célja a kiválasztott esemény bemutatása, s annak keretében a magyar és a nem magyar szereplők magatartásának jellemzése.

Van azonban a Bach-korszak irodalmi termésének olyan csoportja is, amelyben a 48—49-es küzdelmek már nem állanak a művek középpontjában, nincs meghatározó szerepük, hanem más írói célokat szolgálnak vagy közvetlenül nem is kapnak helyet a művek szerkezeti felépítésében, csak távolabbról, áttételek útján éreztetik hatásukat.

Gyulai Pál ismert kitűnő elbeszélésének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* a tárgya Radnóthy Elek szükségszerű bukása a történelmi változások ellen folytatott harcban. Gyulai az elbeszélés hőisében végbemenő pszichikai folyamat külső tényezőit, a környezeti hatásokat bemutatva — egyebek közt —, a román jobbágyok és a cselédség magatartásáról is tájékoztat s arra is utal, hogy az erőszakos cselekedetek nemcsak Radnóthy gazdátlanul hagyott udvarházában, hanem Erdély-szerzte kísérő jelenségei voltak a közelmúlt harcainak.

A nemzetiségi kérdés tehát Gyulai elbeszélésében is jelen van, de nem annak fő mondanivalójaként, hanem a mű tárgyának alárendelten. Itt is szó esik a „fellázadt oláhság” gyilkos tetteiről, az esztelen pusztításról: „Azt nem is képzelheti ember fia, hogyan feldult, kirablott itt mindent a fellázadt oláhság” —, olvassuk Gyulai művében. Szól az erőszakos foglalásokról, a román alkalmazottak hálátlanságáról stb. Mindez azonban nem válik hangsúlyossá, csak eszköz az író kezében, a gondos környezetrajz egyik és nem is a legfontosabb eszköze. Arra szolgál, hogy általa teljessé tegye az író a Radnóthy magatartását motiváló tényezők sorát. A megváltozott világ egyik jelensége, amely világgal a hős szembenáll, s mivel a változásokat tudomásul venni nem képes, elpusztul.

Talán arra is érdemes figyelni, hogy Gyulai művében — az előzőekben érintett írásokhoz képest — módosul a viszony a magyar és a más ajkú szereplők között. Azokban a két fél közül a magyar — és a vele tartó nemzetiségi — képviselte az igazságot, a haladást, a szabadságot, ezért harca erkölcsileg magasrendű, hősi küzdelem. Ha elbukott, halála az önfeláldozó hazaszeretet lelkesítő, magasztos példája lett. Radnóthy esete más. Nem azért, mintha a házát feldúló románok vele szemben a haladást képviselnék. De ösztönös rombolásukkal mégis csak hozzájárultak a Radnóthy udvarháza körül megtestesült régi életforma eltűnéséhez, házát kirabolva objektíve a régi, rendi világ elmúlását segítették. S mikor most velük szemben Radnóthy fellép,

¹⁶ OBERNYIK KÁROLY: *A szép rác leány*. Losonci Phönix I. 1851. március. 2.

„bracchiumot” alkalmaz, valójában a már meghaladottat, a feudális jogokat akarja visszaállítani. Fellépése tehát ellentétben áll a történelmi folyamattal, ezért tragikomikus ez a küzdelem, s bukása nélkülözi a 48-as hősök sorsának példamutató magasztosságát. A nemeztiségi téma így válik az író kezében a Radnóthy sorsát megpecsételő korforduló szemléltetésének egyik eszközévé.

Jelentkezik ez a tematika az ötvenes évek magyar irodalmában közvetett formában, áttételek közbeiktatásával is. Ez is annak a jele, hogy a közelmúlt eseményei, azok érzelmi-hangulati hatása mély nyomokat hagyott íróink szemléletében.

Ezt a közvetett jelenléte Bérczy Károly elbeszélésével szemléltethetjük. *Az örült nő sziklája* a címe¹⁷, s ez önmagában is valami komor, tragikus kimenetelű történetet ígér. Szereplői magyarok és románok, de a konfliktus, amely kapcsolatukat meghatározza, nem harci, nem is politikai természetű, hanem a magánélet talajából sarjad. Az öreg csempésznek, Arnoldnak a leánya — Szentjóni Marcelltól elcsábítva — gyereket szül, majd az örült nő sziklájáról a Dunába veti magát és meghal. Arnoldu felneveli árván maradt lányunokáját, akit felserdült korában Szentjóni fia, Kázmér csábít majd el és kerget a halálba. A bűnt a fiatal csempész, György bosszulja meg. Kázmért csónakba ülteti Arnolduval együtt — aki szívtelenségével leánya és unokája halálának egyik okozója lett —, a csónakot az örvénybe vezeti és mind a hárman ott vesznek.

A 48—49-es magyar—román ellentéteknek nyoma sincs az elbeszélésben. Igaz, a csábítók magyarok, az áldozatok pedig románok, de ez csak pusztá tényként kap helyet a történetben. A két nő tragédiájának megtorlására vállalkozó György tettének motívációjában nemzeti szempontok nem találhatók. Az elbeszélés háttérében, komor atmoszférájában, a cselekmény fő jeleneteinek színterén mégis volt van 48 bélyege. A történet a délkeleti országhatár mellett játszódik, ott, ahol az erdélyi havasok Dunára lenyúló láncolata húzódik, azon a tájon, ahol Világos után Kossuth és a menekülő magyar honvédek elhagyták az országot. A cselekmény ideje a nagy eseményekével azonos, a múlt század negyvenes éveinek végére esik. A komoran regényes természeti környezet s az ebben a keretben ábrázolt emberi sorsok, az elbeszélés világán uralkodó sötét tónusú színek az elbukott szabadságharc hangulati hatásáról tanúskodnak. Az önmagát is elpusztító bosszúálló motívuma sem ismeretlen a 48-as tematikában, mint azt *A temerini hősnőben* láttuk.

Még kevesebb köze van a szabadságharc élményeihez az olyan elbeszéléseknek, mint az *Egy tót leány az Alföldön* (Eötvös József, 1854), vagy *A néhai meszes tót* (Abonyi Lajos, 1855 körül). De az írói mondanivaló minden bizonnyal a 48-as ellenségeskedés tanulságaiból ered s azt hangsúlyozza, hogy az ország népei boldogságukat megtalálhatják, ha testvéri segítséget nyújtanak egymásnak a bajban. Eötvös elbeszélésében a sokgyermekes, napszámba járó zsellérparaszt, Apostagi fölneveli a szlovák napszámos hároméves árváját, aki szép hajadonná serdülve az Apostagi fiú felesége lesz. Abonyi történetében a mezőn kaszáló magyar legény nyújt segítséget az arra haladó, meszet szállító szekér beteg gazdájának. A beteg meggyógyul — valójában a pálinka ártott meg neki —, leánya és a magyar legény pedig egymásba szeretnek s házasságot kötnek.

Mind a két történet látszólag egyszerű emberiességi gesztust ábrázol, de többről van szó. Eötvös utal is arra, hogy az Apostagiék esete nem áll egyedül. Amikor azt mondja, hogy sok szegény árva szlovák gyerek nőtt fel az Alföldön jó magyarrá, elárulja hogy történetének politikai sugalmazása is van.

¹⁷ BÉRCZY KÁROLY: *Az örült nő sziklája*. Először a Magyar Hírlapban jelent meg 1850-ben Orion aláírással. Az író Élet és ábránd c. kétkötetes novellagyűjteményének az első kötetében is szerepel.

Az önkényuralom éveinek magyar irodalma nemcsak a szabadságharc tárgykörébe tartozó vagy ahhoz hangulatilag kapcsolódó művekben tükrözi a nemzetiségi kérdést. A reformkorból és a távolabbi századokból merítő egyes művek sem maradnak mentesek annak hatásától, olykor pedig a hazai népek és a magyarság kapcsolata jelentős helyet is kap az alkotások keretei között. A múlt a jelenhez szóló tanulságokat fejez ki, vagy fordítva: a jelen eszméi-érzései találnak irodalmilag hatásos megjelenési formát a korábbi időkben játszódó eseményekben, emberi magatartásban.

Ezt az utóbbit választotta Jókai a *Szomorú napok* és *A régi jó táblabírák* c. regényeiben.¹⁸ A reformkorban játszódó cselekményen keresztül a két műben a magyarság és a nemzetiségek kapcsolata foglalkoztatja, tehát olyan eszmék, amelyeket a 48-as ellentétek állítottak előtérbe, amelyek az együttélés mikéntjének rendezetlensége miatt a Bach-korszakban is időszerűek voltak.

A *Szomorú napokban* az 1831-es felvidéki koleralázadás köré csoportosított cselekmény csak ürügy arra, hogy Jókai — legalábbis egy időre — kiírhasssa magából a pánszlávizmustól való félelmeit s bebizonyítsa a magyarság és a vele lakó népek összetartozását, egymásra utaltságát. Ez az eszmei irányzatosság annyira meghatározza gondolkodását, hogy — bár forrása, Balásházy János könyve tagadja „külföldi fondorkodók” közreműködését a jobbagylázadás kirobbantásában —, Jókai tudatosan mellőzi ezt a ténytet, és a pánszláv izgatóknak tulajdonítja a kezdeményezést. Az ötvenes évek közepén így tette igazán aktuálissá regénye mondanivalóját, hogy megmutatta: a szlovákok (és a nemzetiségek) boldogulásának feltételeit nem a magyaroktól való eltávolodásban, külföldi erőkben kell keresni, hanem a közös haza határai között. A felemelkedés útja — sugalmazza Jókai regénye — a műveltség, a tudomány, az irodalom fejlesztése, a „műipar” elsajátítása, a józan, szorgalmas élet. Erre pedig — hangzanak az író békülékeny, a testvéri közeledést segítő szavai — a szlovák népet mind szellemi, mind erkölcsi adottságai alkalmassá teszik.

De a kiengesztelődést sürgette Jókai regényének önkritikus hangja is. A bukás után elsőnek Kemény Zsigmond hangoztatta a nemzeti önismeret fontosságát, s a nemzetiségek elkeseredésének okai között rámutatott a magyar nyelv terjesztésében elkövetett hibákra is. Az önbírálat hangja megszólal Eötvös, Mocsáry műveiben, majd az évtized fordulóján Vajda ismeretes röpirataiban is. Jókai regénye sem mulasztja el azt az alkalmat, mikor a szlovák falvak elmaradottságának, az anyagi és szellemi elhagyatottságnak az okairól, a nemzetiségi sérelmekről szól. Bodza Tamás ifjúságának felidézése, a Hétfalusy uraságtól elszenvedett megaláztatások emlegetése, a földesurat súlyosan elmarasztaló levél szövege azokról a mulasztásokról, hibákról fest képet, amelyeket a magyar nemesi világ követett el a haza népei ellen.

A magyar félfelelősségének felvetése a népek közti viszony megromlásáért arra mutat, hogy Jókai őszintén igyekszik az ellenségeskedés okait megtalálni, és segíteni az egyetértés létrejöttét. Ennek értékét nem csökkenti az sem, ha gondolkodásában a nemesi liberalizmus és a magyar hegemonia érdekei vezették.

A nemesi liberalizmus, még közelebről a középnemesi osztályérdekek az előbbinél is világosabban kitetszenek a másik regényben, az 1846-os felvidéki inséget tárgyul választó *A régi jó táblabírákban*. Az éhhalállal küzdő szlovák népet itt Fenyéry, Lippay, a nemesi vármegye magyar vezetői — Jókai osztályos társai — védik meg az idegen tőkét képviselő Krénffyvel szemben. A regény fő mindanivalója mellett — a régi megyei közigazgatás főlénye Bach hivatalnokaival szemben — nagy hangsúly

¹⁸ Részletesebben: CSUKÁS ISTVÁN: Jókai és a nemzetiségek. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIII. Suppl. Szeged, 1973. 17—22.

esik az éhezők érdekében vívott harcra. Az írói szándék világos: művészi eszközökkel bebizonyítani, hogy az elhagyatott szlovákság igazi barátja, megmentője a magyar középnemesség, a kibontakozás tehát csak ennek vezetésével képzelhető el. A közös elnyomással szemben kialakítandó nemzeti egység ilyen értelmezése révén Jókainak ez a műve valóban „a maga korához szóló irányregény”.¹⁹

Az 1846-os felvidéki burgonyavész nemcsak *A régi jó táblabírákban* lett tárgya az ötvenes évek magyar irodalmának. Jókai egy humorral telített elbeszélésben is érinti az eseményt. *Az egyhuszasos leányban* is szó van arról — az előbbi regényhez hasonlóan —, hogy az anyák a piacon „eladják” gyermekeiket, hogy a pénzen kenyeret vehessenek az otthon maradó kisebbek részére. Az öreg uzsorás agglegényhez, Romosz uramhoz is így kerül „zálogba” a nyolcéves szlovák leány, aki aztán felnőve méltó párjára talál, Romosz uram pedig — aki a szép hajadonra szemet vetett — hoppon marad.

Ebben az anekdotai keretben is módot talál Jókai arra, hogy vezéreszméjét, a magyarok és a nemzetiségek közeledését, az összefogás szükségességét hirdesse. A szlovákság felé kinyújtott segítő kéz azonban itt nem a megyei nemességé, hanem a főváros akkor kialakuló polgárságáé, Romosz uramé és a piacjáró pesti asszonyságoké. A mértéktartás, a belső kiegyensúlyozottság s az írói látásmód következetessége teszi Jókai elbeszélését hibátlan, kerek alkotássá.

Ezt a tárgyat dolgozza fel Kuthy Lajos már korábban érintett *A guerilla c.* elbeszélése is. Itt azonban a 46-os ínségesek világa és az abból kiemelkedő gerillakapitány hősi halála olyan romantikusan túlzó ellentétet alkot, amelyben a nyomor bemutatása csupán arra való, hogy kontrasztként kiemelje a gerillavezér hazafiságát, erkölcsi nagyságát, hűségét. S Kuthy a rá jellemző módon — épp az ellentét kiemelése céljából — naturalisztikusan részletező képet fest az éhezőkről, amelyben már az emberi lét alatti lényeknek, gazdátlanul kóborló éhes állatoknak rajzolja őket: „Egész falakban heverték az átfűlt utca kövecses porondján négy, öt, hat, hét éves fiú s lánygyermek, hajadonfővel, mezítláb, korcsmabeli asztalhulladékokon legelve, vagy poshadt gyümölcsön rágódva, naptól sütvé, portól belepve s tolongó társaik által taposva”.²⁰

Ugyanez a téma — megint más írói nézőpontból feldolgozva, s alacsonyabb művészi színvonalon — Szokoly Viktor „humorisztikus” életképgyűjteményében tűnik szemünkbe *A pesti gaminok* címmel.²¹ A felhasznált tényanyag: a Pesten ténfergő éhezők nyomora, a gyermekeladás motívuma itt is megtalálható. De már nem kapcsolódik hozzá sem a hazai népek közeledésének gondja, mint Jókainál, sem a 48-as felvidéki harcok emléke, mint Kuthynál. Itt a szlovák szegénység Pestre menekülésének társadalmi következményein van a hangsúly, az utcai csavargókon, zsebtolvajokon, garázdálkodó kamaszbandákon, amelyek népe az író szerint jórészt a 46-os ínség idején bevándoroltakból rekrutálódott. „Humorisztikussá” Szokoly írását az teszi, hogy a „gaminokat” nemcsak mint bűnözőket, hanem mint élelmes, életrelvő, a pénzszerzésben leleményes fiatalokat mutatja be.

Nem kerülheti el figyelmünket az írónak az a megjegyzése, amely a nacionalista középrétegek nemzetiségszemléletének egyik korai, vulgarizált kifejeződését fogalmazza meg, amikor természetesnek tekinti, hogy ez a szlovák réteg „háládatosságból” a nemzet iránt, melynek kebelében tíz év óta a kenyeret eszi, magyarnak vallja magát”. Ez a hang nyersebb vagy finomabb változatban, de felerősödve jelentkezik majd a 60-as évek kezdetétől.

¹⁹ NAGY MIKLÓS: Jókai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 162.

²⁰ KUTHY LAJOS i. m. 12.

²¹ SZOKOLY VIKTOR: Pesti furcsaságok. Pest. Emich Gusztáv könyvnyomdája 1860. I. 94.

A Jósika s még inkább a Jókai által divatba hozott történelmi regény és elbeszélés alkalmasnak bizonyult arra, hogy az elnyomatás idején aktuális gondolatokat, hangulatokat fejezzen ki. Az időszerűség a hazai népekkel való kapcsolatunkra, a róluk való gondolkodásra is érvényes volt. A történelmi tárgy példaként idézte a múlt közös harcait a jelen számára. Máskor az e harcokban tanúsított magatartás, a harcmódor, a hősiesség vagy kegyetlenség bemutatása történik úgy, hogy az író képzeletét a szabadságharc emlékei irányítják. Nem egyszer a népszokások, a ruházat, a szórakozás mozzanatainak pusztá leírása jelzi a fokozott érdeklődést és a megismertetésen keresztül a szándékot az óhajtott közeledés előmozdítására. A történelmi témában leginkább Erdély múltja, tehát a magyar—román kapcsolatok, a közös sors kínálja az alkalmat, de gyakori a délszláv téma is, főként a török elleni harcok korából.

Jókai regénye, az *Erdély aranykora* nemcsak a történelmi érdeklődés irányára adott ösztönzést, hanem arra is példát mutatott, hogyan lehet ezt az érdeklődést egybekapcsolni a jelen vágyaival, igényeivel. A másik nép megismerését segíti, ezáltal a közeledés útjait egyengeti, mikor egy egész fejezetben, a Sange Moarte-ban ad színes, rokonszenvtől áthatott leírást a román nép életéről, babonás hiedelméről, pompás népviseletéről és szokásairól.

Már címében is Jókai-hatásra vall az inkább szorgalmas, mint tehetséges tanítványnak, P. Szathmáry Károlynak az ugyancsak Erdély múltjából merítő regénye, a *Magyarhon fénykora*. Ebben az erdélyi lázadás leverése után Mátyás vezet büntető hadjáratot István moldvai vajda ellen. P. Szathmáry az ellenfél bemutatásában láthatóan az 1848—49-es idők emlékei irányítják. A románok ebben a regényben is alattomosak, nem kedvelik a nyílt harcot, éjszaka támadnak. A magyarok éjszakai szállásául elfoglalt faházak városkát felgyújtják és megtámadják, „a vajda vad csordái... roppant tömegben és borzasztó szitkok között”. Az öldöklés olyan kegyetlen és elkeseredett, mint az Abrudbánya, Nagyenyed elpusztítását bemutató írásokban: „A tér magyar hullákkal vala már fedve”... Végül is Mátyás hada legyőzi az „orozva támadó” ellenséget és „a fejtvesztett oláhság eszeveszetten rohant szaladó vezérei után”. stb.²²

Az *Erdély vészcsillagában* is bőséges alkalmak van P. Szathmárynak arra, hogy a Báthori Endre korában zajló viharos események kapcsán a temérdek vérontásról, árulásról és kegyetlenkedésről tájékoztasson. De a szenvedés okozói közt egyaránt vannak magyarok és románok, a tiszta, becsületes embereket is megmutatja az író mind a két oldalon. Ha a korabeli olvasó valamilyen neki szóló eszmét kiolvasott a regényből, akkor az az ellenségeskedés okozta szenvedés és a megosztott felelősség hangsúlyozása.

Az Erdély múltjában végbement szörnyűségek leírásával nem fukarkodik „Jósika tehetségtelen tanítványa”, Dózsa Dániel sem, aki az 1600-as évek elején játszódó regényeiben, a *Kornizs Ilonában* és *Boronkai Margitban* Báthori Zsigmond tevékenységét és Básta rémuralmát idézi fel. Főként az utóbbi ad lehetőséget sok kegyetlenség leírására.

A *Kornizs Ilona* c. regény két szempontból is érdekes számunkra. A mű második kötetében az író nagy elismeréssel szól egy akrobatikus román népi táncról, az ún. oszloptáncról, amelyet tarka népviseletben, dudaszóra járnak. Az író közlése szerint még az ő idejében is divatozott ez a hagyomány, s neki magának is módjában állott gyönyörködni a festői látványban.

A regény szerint Báthori Zsigmond Kecskető környékén rendezett fényes ünnepséget vendége, Mihály vajda és családja tiszteletére s ennek volt fénypontja — s a vendég iránti figyelmesség jele — az oszloptánc, melyet egy Baba Novák nevű román ve-

²² P. SZATHMÁRY KÁROLY: *Magyarhon fénykora*. 1857. Pest. Kiadja Müller Gyula. 38—44.

zetésével havasi pásztorok mutattak be. A táncot az író — a maga személyes élményei alapján is — úgy jellemzi, hogy „é nép táncában valamely vad, régi időkre emlékeztető kifejezés van. Vad emberek tűnnek fel előttünk rajongó jókedvükben, kiknek vígságuktól eldermedünk.” Dózsa Dániel érdekesen indokolja a fejedelmi ünnepségnek ezt a műsorszámát: „Hogy a fejedelem a különben európaiilag nem nagy hírben állott nép művészetét ily magos kegyelemre méltatá, az a Mihály vajda családja iránti kedvkeresés mellett némely politikai deferentiának is volt tulajdonítható s e gyöngéd-ség éppen jókorra esett.”²³

Az írónak ezek a szavai arról tanúskodnak, hogy nemcsak Báthori Zsigmond korában tulajdonított fontosságot a népek s vezetőik közeledésében egymás művészete, kultúrája megismerésének, hanem a maga korában is. Vagyis tudatos közeledési igény kielégítését szolgálta az önkényuralom éveiben is, ha íróink, mint most Dózsa Dániel, az *Erdély aranykorában* Jókai, az *Erdély vérnapjaiban* Szilágyi Sándor és mások a román vagy más hazai nép művészetéről tájékoztattak. Ez is, „kedvkeresés” volt, ha úgy tetszik: „politikai deferentia” a másik fél iránt, a nemzeti ügy olyan szolgálata, melyet az irodalom a maga eszközeivel hatékonyan teljesített.

Igaz, hogy nem a Bach-korszak irodalmának leleménye ez az érdeklődés, hanem a század első felétől kapott örökség, mellyel íróink a nehéz években felelősséggel sáfárokodtak. Az évtized végén is ebben a szellemben nő meg a száma a szomszédok népköltészetét, kultúráját ismertető közleményeknek.

Dózsa Dániel munkájának másik érdekessége, hogy a korabeli olvasó számára ez az „ideálisan rossz történelmi regény” (Szinyei Ferenc) a benne megírt rémtörténetekkel, a hátborzongató események bemutatásával a Bach-korszakban aktuális politikai eszmét tudott kifejezni. Történelmi példával segített alátámasztani azoknak az álláspontját, akik úgy érveltek, hogy Magyarország fennállása és virágzása a Habsburg-dinasztia elsőrendű érdeke, mert a birodalom csak egy erős Magyarországra támaszkodva állhat ellen azoknak a hatalmi törekvéseknek, amelyek a „görög-szláv” aspirációkban fogalmazódnak meg. Dózsa egyik kritikusa így értelmezte a mű „politikai elvét”: „A regény Báthori Zsigmond és Endre érdekes korszakát rajzolja a Mihály vajda és Básta rémteljes hadjárataik s politikai eljárásaikkal. S ezen történeti események folyamából bebizonyítja szerző, hogy a görög-szláv birodalom megalapítása a Fekete-tengertől a Tiszáig a Mihály vajda agyában megfordult és kifőzetett, tehát nem új eszme, következőleg nemzetünk fennállása s virágzó állapotra emelése egyenesen a dynastiának magának áll érdekében. Ez a regény politikai elve.”²⁴

Ezt a nézetet valotta Kemény Zsigmond is, mikor a *Még egy szó a forradalom utánban* arról beszél, hogy a szláv rokonság és a görögkeleti vallás erősíti a hazai szlávok és románok vágyait a határokon kívül élő rokonaikkal való egyesülésre.

A történeti témák feldolgozásának ez a jelenre utaló irányzatossága nemcsak a kiemelkedőbb eseményekhez kapcsolódik. A korszak írói szükségét érzik annak is, hogy a múlt világának kevésbé előtérben álló, gyakran magánéleti mozzanatait, nem is történeti hitelességű, hanem csak mondai formában, szájhagyomány útján fennmaradt elemeit dolgozzák fel. E regényes korrajzokban, romantikus szerelmi történetekben fogalmazzák meg a korhoz szóló tanulságokat nem egyszer az iskolai tanmese színvonalán. A szerzők többnyire a vegyes lakosságú peremvidékeken tevékenykednek, — mint a Szatmár megyei Paulikovics Lajos, vagy a délvidéken élő Remellay Gusztáv, — ott, ahol a nemeztiségi kérdés a napi gyakorlat szintjén jelentkezik s ösztönöz írói feladatok vállalására. Jobbára „író-mesteremberek”-ről van szó, akik rég

²³ DÓZSA DÁNIEL: Kornizs Ilona. Pest 1859. Kiadja Heckenast Gusztáv. II. 95.

²⁴ Magyar Sajtó 1859. március 24. (36) M.L.

kiestek az érdeklődés köréből, de a maguk idejében nemcsak a folyóiratokban szerepeltek, hanem önálló kötetekben kiadott műveik is eljutottak az olvasó közönséghez.

Paulikovics Lajos, aki bizonyára jobb orvos és tanár volt, mint amilyen író, a „hajdan korból” merítő „rajzai” egyikében Pápai Páriz Ferenc némethoni diákoskodásának állítólagos epizódját dolgozza fel *Pietroza* (Deák kalandok) címmel.²⁵ Arról szól, hogy a magyar diák hogyan szerette meg tanulótársát, a mármarosai román leányt; Pietrozát, akivel aztán élete végéig boldog házasságban élt.

A hosszadalmasan előadott romantikus történetnek van valami allegorikus jellege, amely a magyar—román összetartozás gondolatát akarja kifejezni. A német akadémia különböző nemzetiségű diákjai között — a magyar Pápai Páriz és a román Pietroza mellett — van egy francia, akit Ész-nek hívnak, s egy cseh, akinek Erő (Sámson) a neve. Ezek irigykedve veszik tudomásul, hogy Pietroza — aki álruhában, izmos román legényként él a fiatalok közt s csak a végén derül ki, hogy a másik nemhez tartozik — a magyar Pápai Párizt választja barátjának, hogy az „kormányzója”, „tanácsadója” legyen. A választással Pápai Páriz elégedett s ezt Pietrozának is megmondja: „Te a legjobb helyet választottad, mert önfeláldozó, örök s forró a magyar barátság, kötelmei szilárdabbak a szerelemnél.” A vendéglőben — amelynek gazdája egy Araszka nevű kicsapott székely diák —, a falat a diákok nevei borítják. Araszka átmeszelte a helyiséget, „hogy a sírok felett új dicső deákok névsora tündököljön. Ez a jövő nemezedék nevében volt téve, hogy a jövőnek szebb létet biztosítson” a vendéglős. A naív előadás szerint persze Pietroza Pápai Páriz neve mellé írja a magáét.

S ha Paulikovics korabeli olvasója ennyi nem is rejtett célzából sem értené meg, hogy mi az író szándéka, a diákok közt kiobbant verekedés befejezése félreérthetetlenül megmagyarázza. Pietroza ugyanis a dulakodás közben megsebesült Páriz segítségére siet — még mindig erőteljes férfúként —, annak ellenfeleit harcképtelenné teszi s a győzelem után áldomást isznak a barátságra, a magyar diadalra. A baráti segítségnyújtást Paulikovics így írja le: „Cine mintye! zúgott rém hangon Pietroza, dühében és fájdalomában magán kívül volt, — Tehát Ész, Erő s egész köztársaság szövetkezett, hogy meggyalázza hazám dicső gyermekét, de cine mintye! én leszek a havasok bosszús lavinája, ki dühömben magam alá temetem a népzagyvalékot.” S aztán leteperi Sámson, hátát lemezteleníti és letépi annak sarkantyúját, azzal vési csupasz bőrébe „e jeligét: Ne bántsd a magyart!”

Paulikovicshez hasonlóan természetesen és nem ok nélkül elfeledett írója a kornak Remellay Gusztáv, aki számos román és délszláv tárgyú beszélyt, történelmi rajzot írt, amelyekhez forrásul nem egyszer a népköltészetet használta. Ezek is kezdetleges — de a maguk korában folyóiratban vagy kötetben ismertté vált — írások magyarok és a másik néphez tartozók boldog vagy boldogtalan szerelméről, közösen vívott harcokról. A cím alatt gyakran alcímként szerepel a forrás: „történelmi beszély egy népmondából”, vagy: „román népballada a XVIII. század elejéről”. Ilyen *A hátszegi amazon-tündér* c. elbeszélés is, amelyben a magyar ifjú, Décsy Tóbiás és a szép román lány, Flóra haláláig tartó, de be nem teljesült szerelmének történetét a szájhagyományra hivatkozva egy román pap teológus fia meséli el az írónak. A nem azonos nemzetiségűek egymás iránti vonzalmán kívül a magyar-román közeledést sugalmazza itt is a két nép múltbeli közös harcára való hivatkozás.²⁶

Más írásaiban Remellay ennél is jobban kidomborítja a magyar nemzeti tendenciát, amikor hangsúlyozza, hogy a házasságra lépő külön nemzetiségű szerelmesek utódai-ból derék magyarok lettek. *A hátszegi nyilversenyben* a hazájáért fél karját veszített Jenő vitéz helyett Hunyadi János áll ki a párviadalra s győzelmével elnyeri a magyar

²⁵ PAULIKOVICS LAJOS: *Rajzok a hajdan korból*. Pest, 1855. Müller Gyula bizománya. I. 235.

²⁶ REMELLAY GUSZTÁV: *Ábránd és való*. Pest, 1862. II. 50—94. A szerző tulajdona.

vitéz számára a szép román leány kezét. A fiataloknak két fiuk született, az egyik Mátyás seregében áldozta életét a hazáért, a másik utódai közül pedig sok jó magyar vitéz került ki.

Gyakran választ tárgyat Remellay a törökellenes küzdelmek korából. Ezekben a „korrajzokban” — mint nevezi írásait — a közös múlt, az együtt vívott dicső harcok emlékével, a közös folklórhagyományokra való hivatkozással igyekszik erősíteni a magyar közvéleményben a hazai népek összefogásának gondolatát. Nagy elismeréssel szól azokról a szerb hősokról, akik kiszabadították Kinizsit a török fogságból, s vezérévé tették „ama híres szerb seregnek, mellyel később oly csodás hőstetteket vitt véghez Kinizsi Pál, vagy mint a szerb dalok és népmondák maiglan nevezik, Knéz Pavle”.²⁷

Színnyey Ferenc szerint Remellay tudott románul és szerbül. A hazai népek kultúrája iránt tanúsított érdeklődésével példát mutatott másoknak is. *Vojnics Zsojca* (Júlia araköntöse) c. elbeszélésében szól arról, hogy a horvát népköltészet fontos forrása volt korrajzainak: „Horvátország múltja dúsgazdag oly korszakokban, midőn minden nap új anyagot lelt a bajnokok hőstetteit dicsőítő népköltészet... ezekből tudom én is” — írja.²⁸ A közös haza, a történelmi Magyarország védelmében küzdő népeket, tehát a magyarokat és az ország más ajkú népeit egyetlen nemzetnek tekintette ő is. Mint a kor írói és gondolkodói, Remellay is a politikai magyar nemzet elvét vallotta. Ezért is szólt olyan lelkesedéssel a horvát és más délszláv hősokról, akiknek tetteiben a magyar patriotizmus megnyilvánulását dicsérte. E népek vitézségét közös magyar erénynek fogta fel, amellyel azok a Szent István koronája alatt egyesült magyar nemzet hírnevét öregbítették. Ez a felfogás derül ki szavaiból, amikor a nemzet Európa-szerte bámult vitézségéről beszél: „Nemzetünk : e nagy szó alatt a népfajokat értem, kik fejedelmükként tisztelték azt, kinek halántékait Szent István koronája érintette...”²⁹

A jelennel párhuzamba állítható történelmi téma feldolgozásához a regényforma és romantikus beszély vagy a korrajz kínálkozott leginkább. Ezért szinte kivételnek kell tekinteni az évtized irodalmában, hogy a nemzetiségi mondanivaló történelmi köntösben színpadon is jelentkezett és sikert aratott. Obernyik Károly *Brankovics György* c. szomorújátékát 1856 június 3-án mutatták be a pesti Nemzeti Színházban s az ötvenes évek legtöbbet játszott színpadi műve lett. Ismeretes, hogy sikeréhez nagyban hozzájárult a főszerepet játszó Egressy Gábor, aki a bemutató után tíz évvel, 1866 július 20-án a darab 26. előadásán a színpadon halt meg.

A darab Egressy halála után is hosszú ideig műsoron maradt annak ellenére, hogy nem tartozik a hibátlan alkotások közé. A korabeli kritika kifogásolta a szerkezet gyengeségeit és a jellemábrázolás következetlenségét. Olyan vélemény is elhangzott róla, hogy nem más, mint az emberi küzdelemnek „egy nagy rendetlensége”.³⁰ Hogy mégis nagy közönségsikert ért el, annak magyarázatát a darab eszmeiségében és a korhangulatban, illetve ezek összecsengésében találhatjuk meg. Obernyik a szerb fejedelem sorsában a 48-as szabadságharc tanulságait állította színpadra. A XV. században játszódó cselekmény azt a 48-ban megisméltendő helyzetet mutatja be, amikor a függetlenségéért küzdő magyarság s az azt fenyegető ellenség közötti harcban a nemzetiségek rossz oldalra állnak s ezzel nemcsak a hazának, de maguknak is súlyos károkat okoznak. A szerző a politikai célzatot hangsúlyozta a darab élén olvasható motívummal is, amely az elkövetett hibák megbocsájtását, a kölcsönös kiengesztelődést sür-

²⁷ REMELLAY i. m. I. 55.

²⁸ REMELLAY GUSZTÁV: Kereszt és félhold. 1861. Pest. Pfeifer Nándor. I. 47.

²⁹ REMELLAY: Kereszt és félhold... I. 51.

³⁰ Délibáb. 1856 június 8. (23).

geti Petőfi szavain keresztül: „Igen, behunyvák a szemek mind, melyekben egykor szerelemnek s gyűlölségnek szikrája lángolt.”

Obernyik a korabeli magyar közgondolkodás fontos elemeit építette darabjába. Az átmenetileg a törökhöz pártolt Brankovics lépésében, majd ennek folytán az ő és családja tragédiájában a nézők a szerbek (és általában a nemzetiségek) 48-as magyarellenességét, Bécshez csatlakozását, majd hoppon maradását, csalódottságát szemlélhették. Még az is aktuális gondolatot fejezett ki, hogy a darabban csak Brankovics paktál az ellenséggel, de fiai és maga a szerb nép helytelenítik ezt. „A nép egy része máris a magyarokhoz pártolt” — mondja Obernyik darabjában Cselebi, a török szultán követe. A szerb tömeg pedig ezt kiáltja: „Éljen a magyar!”, majd valaki a népből: „Mi a magyarokkal akarunk tartani.”³¹

Az a vélemény, hogy az ország népei és a magyarság közti viszony megromlásáért, a szabadságharc elleni fegyveres föllépésért nem e nemzetiségi tömegek felelősek, hanem vezetőik, akik ellenünk uszították a hazát szerető, de műveletlen népet, általánosan vallott magyar felfogás volt a korban. Ez volt a gyakran hangoztatott meggyőződése Jókainak, Keménynek, Jósikának és másoknak, akik az irodalomban a nemzetiségi kérdésről valamilyen formában véleményt mondtak. A mozgalmak megfékezésére is olyan javaslatok születtek, hogy csak néhány hangadót kell elhallgattatni s a nép magától elcsendesedik. Az a vélekedés, amely a konfliktus során történt kegyetlenségekért, az öldöklésért és az anyagi javak pusztításáért a vezetőket, az uszítókat tette felelőssé, magát a népet pedig felmentette a vád alól, a közösen elszenvedett bukás után támogatta a magyar közvélemény hajlandóságát a megbocsájtásra, a kibékülésre.

Ez a mozzanat Obernyik művének színpadi hatásában is szerepet játszott. Brankovics sorsa történelmi példával igazolta, hogy az ellenséggel egyezkedő nemzeti vezetői a saját népük érdekei ellen politizálnak s ezért bűnhődniük kell. Brankovics elesik, gyermekei szerencsétlenné lesznek, családja tönkremegy, de az igazi szövetségre visszatért szerb néppel együtt a magyar sereg győzelmet arat. Ez a gondolat ismét a közeledés óhaját erősítette s ezáltal az abszolutizmus feletti győzelem reményét táplálta a közönségben.

A darabnak van még egy gondolati eleme, amely egyezett a közfelfogással. Ez történelmi jog s vele együtt a politikai magyar nemzet elve. Ezt a felfogást tükrözte Obernyik drámája is. A törökkel egyezkedni akaró Brankovicsot fia, Gerő figyelmezteti erre — a színház magyar közönsége által is vallott — történelmi szempontra: „...a fiú nem lehet hűtelen...azon hatalmas nép irányában, mely nemes vérént ontá éretünk s a megváltó szent hitéért. Atyám, a magyar nemzet Isten után legelső oltalma vala országunknak”. A hazát s a benne lakó népeket vérevel oltalmazó magyarság a történelmi jog alapján követel hűséget fiaitól, akik mindnyájan a magyar nemzet tagjai. Ez derül ki Brankovics fiának további szavaiból: „A magyar — de mit beszélek, hiszen atyám, te nemcsak Szerbország despotája vagy, hanem Magyarország egyik főbirtokosa s mindnyájan azon nemzethez tartozunk.” S végül Brankovics egyetértően jelenti ki: „Én keresztény vagyok és magyar is, szívem, hajlamom e nemzet felé vonz”

Nagyon is érthető, hogy ezek a szavak lelkes fogadtatásra találtak a közönség körében, hiszen színpadi keretek közt, művészi előadásban fogalmazták meg azokat a gondolatokat és érzéseket, amelyek abban az időben az országot is foglalkoztatták. Nem csoda, ha a szerb tömeg szájából felhangzó „Éljen a magyar”, és „Mi a magyarokkal akarunk tartani” fölkiáltás hazafias tüntetéssé forrásította a hangulatot.” A színház e darab legtöbb előadásánál lelkes hazafias tüntetéseknek volt színhelye — írja

³¹ OBERNYIK KÁROLY Szépirodalmi Összes Munkái. Sajtó alá rendezte s életrajzzal kiegészítette Ferenczy József. Budapest, Lauffer Vilmos kiadása 1878. II. 434.

Faragó Márton —, a színpadot elárasztották magyar és szerb nemzeti szalagokkal átkötött csokrokkal s lenn a nézőtéren is lejátszódtak azok a testvérisülési jelenetek, melyeket az író nagy ügyességgel szőtt darabjába. A közönség politikai érzelmeinek kifejezésre talált alkalmat a darabban s ez érzülete annál felemelőbb volt, mert a múlt bűneinek kiengesztelésére irányult.”³²

3.

A bukott szabadságharcot követő közhangulatban az önkényuralom viszonyai között ezek a művek — mindegyik a maga módján — kisebb-nagyobb szemléletformáló szerepet tölthettek be. Megmutatták nemcsak a harcok során elkövetett kegyetlenségeket, de a kirobbant viszály bonyolultságát, a gyűlölködés mellett az emberséget, az ellentéteket átívelő szerelmet és önfeláldozást, az elvadult arcvonások mellett az emberi együvé tartozás, a szeretet kifejezéseit is. A történelmi témákon keresztül a jelen és a múlt analógiáit villantották fel s a korábbi századok harcainak példáját okulásul tárták az olvasók elé. Arról szóltak, ami megülte a kedélyeket, segítettek feloldani azt a görcsöt, amely a nemzetiségekkel támadt konfliktus nyomán uralkodott el a lelkeken. Ily módon hozzájárultak a feszültség oldódásához, bátorították a közeledést sugalmazó gondolatokat.

Az érzelmi-hangulati hatáson kívül ezek az írások népszerűsítették a közgondolkodásban egyes olyan elveket, szempontokat, amelyek a nemzetiséggpolitikai koncepciók alkotó részeivé váltak. Elsősorban természetesen a nemesi liberalizmus felfogásáról van szó, hiszen az évtizedben megszólaló írók ezt vallották a magukénak s legfeljebb egy-egy részletkérdésben jelentkeztek köztük árnyalati különbségek. Közös vonásuk volt a magyar ügy igazságosságának tudata, de az a nézet is, hogy az erkölcs, a felsőbbrendűség, a pozitív emberi tulajdonságok elsősorban a magyarok oldalán találhatók. Kisebb a száma azoknak a műveknek, amelyek a másik oldalt is, vagy inkább annak egyes képviselőit ugyanezen az értékszíntzen szerepeltetik. A korszak irodalma tehát nem mentes a nemesi liberalizmusra jellemző nacionalizmustól sem.

Mindez arról tanúskodik, hogy az évtized írói érzékenyen tükrözték azt a folyamatot, amely a hazai népek közti ellenségeskedés kényszerű megszűnésével kezdődött és az 1861-es országgyűlésen a vitás kérdések törvényes rendezésének kísérletéig vezetett.

Ebből a szempontból az évtized alkotásai között külön hely illeti meg *A civilizátort*. Nem művészi értékei miatt, hiszen mint irodalmi alkotás sem Madách művei közt, sem a kor mezőnyében nem foglal el kiemelkedő helyet. Még kevésbé közfelfogást alakító hatása okán, mert erre nem is volt módja, a kézirat évekig az íróasztalban fektült. A különös figyelmet azért érdemli meg ez a satirikus vígjáték, mert gyűjtőlenecsékként fogja össze valamennyi lényeges elemét a nemesi liberális menzatiségszemléletnek. Eszmei szempontból tehát összefoglalás, a kor irodalmi alkotásaiban érintett vagy hangsúlyozott gondolatok szintézise.

³² FARAGÓ MÁRTON: Obernyik Károly. Losonc, 1898. 57. Csak az érdekesség kedvéért utalunk itt arra, hogy mennyire más szemmel nézte Obernyik darabját a másik oldal képviselője, igaz, jóval később, az újra kiéleződött ellentétek idején. Svetozár Hurban Vajanský szlovák író egyéves államfogházi büntetését letöltteni érkezett Szegedre 1893. február 16-án. Utolsó szabad estéjén a Nemzeti Színházban megnézte a Brankovics György előadását. Naplója szerint a darab „ostoba tákolmány, amelyben a fő drámai eszköz a kardcsörtetés volt és az „előre” és „éljen!” kiáltás. A legsúlyosabb kifogása a mű mondanivalója ellen volt, hogy „állítólag a szerbeknek csak a magyarok mellett lehet jó dolguk. No hiszen, jó dolguk van! Különösen a magyarországi szerbeknek! Köszönöm!” (Sv. H. Vajanský Zväzenia. Turč. Sv. Martin 1947. 13.)

Egyúttal azonban meg is haladja a kortársi műveket úgy, hogy teljessé teszi a nemzetiségi problematikát. Olyan összefüggésben tárja fel, amilyennel a korábbiakban nem találkoztunk: nemcsak a magyarság és egyik vagy másik nemzetiség kapcsolatát érinti, hanem szemlélete kiterjed az ország minden népére s ezek összességére vonatkoztatja elgondolásait. Kiegészíti, teljessé teszi a problematikát oly módon is, hogy a nemzetiségi kérdést nem önmagában szemléli, hanem Ausztriával összekapcsolta. A magyarság és a hazai népek viszonyának vizsgálatát kiterjeszti a magyarság és Ausztria, a nemzeti függetlenség és az összbirodalmi célok összefüggéseire is.

De kiemelt hely illeti Madách művét azért is, mert — szemben a többi alkotással — nemcsak a 48-as konfliktus érdekli s annak a kiengesztelődésre készítő ilyen vagy olyan tanulsága, hanem a múltat — 48-at — a jelenre — az önkényuralom beolvasztó törekvéseire — vonatkoztatva ábrázolja, méghozzá oly módon, hogy a felvázolt képből a jövő körvonalai is kibontakoznak.

Mondandója így kettős érvényességű: az abszolutizmus elutasításával a nemzeti függetlenségnek s ettől elválaszthatatlanul a nemzetiségi kérdés liberális nemesi megoldásának útját-módját megmutató.

A mondanivaló kettős hangzásában az első a vezérszólam: Madách művének fő konfliktusát István és Stroom ellentéte adja. A beolvasztó, civilizatori törekvésekkel szemben kell érvényt szerezni a Madách szerint értelmezett szabadságnak, tehát biztosítani az ország alkotmányos jogait, szuverenitását és területi integritását. Az összbirodalmi szándékok visszaverésének és a területi egység megőrzésének pedig szerves része, nélkülözhetetlen feltétele a nemzetiségi kérdés rendezése. Az ország népeinek megnyerése nélkül, a belső béke és a nemzeti egység megteremtése nélkül lehetetlen a feladat megoldása. Madách nagy érdeme, hogy nem a hangulatteremtés eszközeivel igyekezett ösztönözni a baráti kéznyújtást a magyarság és a többi hazai nép között, hanem egyenesen létkérdésként állítja eléink a problémát. Hangoztatja, hogy a meg egyezéstől függ az egész ország szabadságának, egységének s benne a magyarság vezető szerepének a biztosítása. Elsődlegesen természetesen osztályérdekről van szó (István gazda a birtokos nemesség megszemélyesítője), de ez egyben nemzeti érdek is, hiszen *A civilizátor* István gazdája egész háza népe védelmében lép fel s a „cselédek” között ott van a magyar nép is Miska személyében. Madách a szabad és egységes magyar állam megmaradásának, ill. visszaállításának „exigenciáját” látta meg és ábrázolta a nemzetiségi kérdésben s ezzel 48 egyik legfontosabb hagyományát folytatta, azt, amelyik a maga sajnálatos megkésetttségében is súlyos tanulságként öröklődött az utókorra.

Az arisztophaneszi szatíra azt is megmutatja, milyen sors várna a magyarságra, ha nem áll helyre az ország népei között az egyetértés. István, a ház (az ország) történelmi jogú tulajdonosa, a kutyaólba kénytelen behúzódni, mert az ellenség és a hozzápártolt cselédség birtokba vette az ősöktől örökölt hajlékot. Örökségét, jogait visszaszerezni csak úgy tudja, ha egyezsége jut szolgálival s helyreáll „a rég megszentelt házirend”. Ehhez pedig Madách felfogása szerint két dolog szükséges: magyar részről a megbocsájtása mindannak, amit a szolgák — a nemzetiségek — elkövettek, tehát a kiengesztelődés, a volt bűnösök visszafogadása a gazda barátságába. A másik fél részéről pedig — hirdeti Madách — szükség van a megbánásra, a bűnbánatra, amit a Stroom-féle ígéretések miatt érzett csalódás is elősegít. A hűtlenségüket megbánó, kijózanult szolgák kénytelenek rájönni arra, hogy alaposabb ok nélkül lázadoztak s jövőbeli boldogságuk a politikai magyar nemzet keretében van biztosítva. (Uhor som és az is leszek, míg élek” — mondja Janó).

Madách művének szemléleti teljessége nemcsak pozitívumaiban, hanem negatívumaiban is tartalmazza a liberális nemesi álláspontot. Elfogultsága, szűklátókörűsége nyilvánul meg abban, hogy az ellenségeskedésért csak a lázítókra és a hiszékeny

nemzetiségekre hárítja a felelősséget. A nyelvi (faji) és a politikai nemzetiség megkülönböztetésével magánüggévé degradálja a nemzetiségek kollektív elismerésre irányuló törekvéseit ill. tagadja azok jogosultságát, s politikailag magyarnak minősíti azokat, akik saját nemzet voltak öntudatával bírnak. Ez utóbbi ok miatt ez a koncepció elfogadhatatlannak bizonyult a hazai népek számára s eleve nem vezethetett a kívánt megbékéléshez.

Ilyen értelemben is fordulópontot jelöl Madách műve, mert nemcsak összegezte a vezető politikai irányzat felfogását s ezzel készséget mutatott a megegyezésre, hanem azokat az ellentmondásokat is magában hordozta, amelyek a megegyezés akadályai voltak s újabb harcok okozói lettek a következő években.

4.

A nemzetiségi tárgyú szépirodalom sokoldalúan tükrözte az országot lakó népek és a magyarság kapcsolatának problémáit, hozzájárult a közvélemény formálásához, segítette a közeledés szándékának erősödését. De nem volt kevésbé fontos a közgondolkodás alakításában azoknak a sajtóközleményeknek a szerepe sem, amelyek igyekeztek megismertetni a magyar olvasóközöniséget a másik fél kultúrájával, hagyományával, szokásaival, mindennapi életével.

A bemutatás, a másik népről szerzett ismeretek feszültség oldó szándéka megnyilvánult már az olyan írásokban, mint Szilágyi Sándor erdélyi emlékraszai, Jókai *Sange Moarteja az Erdély aranykorában*, vagy az oszloptánc leírása Dózsa Dániel említett regényében. A tájékozódás és a tájékoztatás a célja az olyan közleményeknek is, mint Gyulai Pál *Néhány nap Erdélyben*, vagy az *Erdélyi benyomások* c. írásai.³³ Ez utóbbiakból nemcsak az derül ki, hogy Erdély népei csak egyetlen kérdésben vannak azonos véleményen: egyaránt utálják a német nyelvű közigazgatást, hanem az is, hogy Gyulai tapasztalatai szerint nagy az eszmei zűrzavar a fejekben, sok a tájékozatlanság és az ellenséges indulat s hogy a tisztánlátás segítésében a sajtót nagy mulasztás terheli. Gyulai arról is beszámol olvasóinak, hogy a román közhangulat irányításában erősödik ugyan a józanabbak befolyása, de a felelőtlen izgatás is tovább folyik a magyarság ellen. Arra is figyelmeztet, hogy magát a román népet nem szabad azonosítani a „vérszomjas csoportokkal” s a közelmúlt szomorú eseményeiből a tanulságokat mindenkinek le kell vonnia. Emlékezetes, sokszor idézett szavai is itt olvashatók: „Ki a közelmúltból sem okult, az sohasem fog okulni, de maradékai átkozni fogják, ki a békülésre nyújtott jobbot el nem fogadja, éles tört tart kezében, mely a haza szívét vérzi. Szeretjük-e a hazát, ha egymást gyűlöljük? Ha egy anya gyermekei vagyunk, miért ne legyünk testvérek? Minő bűnt rejt, midőn a gyermekek anyjukat gyilkolják?”

Hasonló indíttatásúak és az olvasói szemléletformálásban is azonos szerepet betöltő írások Jókai 1853-as, még inkább az 1858-as cikksorozatai, az *Úti levelek* ill. a *More patrio*. Az első még csak a pusztítás lehangoló képét rajzolja meg, a másodikban a gyászos emlékek mellett már biztató jeleket is közöl a magyarok iránti megenyhülésről. Benyomásai alapján vonja le a következtetést: a román nép természeténél fogva békeszerető, szerény, barátságos, de a közműveltség terén el van maradva. Meghökkenítő adatokat idéz — s ezzel valójában a magyar nemesi osztályokat marasztalja el — az iskolák hiányáról és az írástudatlanság méreteiről. Ezek hatására fogalmazza meg

³³ GYULAI PÁL: Néhány nap Erdélyben. Pesti Napló 1851. július 4. Erdélyi benyomások. Pesti Napló 1851. aug. 16—18.

nemzetiségszemléletének — már a *Szomorú napok* kapcsán említett — legfontosabb tételét: a „százezer abécé-t”, a népoktatás programját.³⁴

Az ötvenes évek második felétől egyre sűrűbben találkozunk olyan írásokkal is, amelyeknek kifejezett célja a nemzetiségekre vonatkozó ismeretek gyarapítása. Ilyen ismeretterjesztő közlemény a *Magyar képek albumában* a Vajda Jánosé, aki *Az erdélyi oláh leány*³⁵ címmel írt kísérvő szöveget Barabás Miklós rajzához nagy rokonszenvvel, jóindulattal, bemutatva egyben a román nép életkörülményeit. A női olvasókra számító *Budapesti Visszhang* 1856-os évfolyama „országismeret” címszó alatt képeket közöl történelmi nevezetességű épületekről, templomokról s egyebek közt a hazai nemzetiségekről is. 1856. július 24-i számában például két román nőt mutat be népviseletben Brassó-vidéki oláhok aláírással, a január 17-i számban a „Hátszegi oláhokról” közöl képet. Más számokban a szászokról olvashatunk történeti áttekintést.

Az ilyen közlemények növekvő száma arra figyelmeztetett, hogy a kulturális közvetítés fontos szerepet játszhat „a béke és engesztelődés” siettetésében. Ez a felismerés készítette Jókait is arra, hogy felhívással forduljon mindazokhoz, akik az irodalom, a tudomány művelésében és terjesztésében érdekeltek, hivatásuk az írás felelős mestersege, hogy munkájukkal hatékonyan segítsék elő „a kedélyek szent kibékülését”. A hat részben közölt tanulmány, *A magyar irodalom missziója a Magyar Sajtóban* jelent meg 1857-ben.³⁶ Jókai e munkája sürgeti a jól szervezett, tervszerű tájékoztatás megindítását hármass célkitűzéssel. Ezek: a magyar kultúra európai rangjának elismertetése, a nemzeti összetartozás tudatának erősítése a magyar társadalom egészében, s a harmadik: a nemzetiségek, elsősorban azok értelmiségének megnyerése, békés eszközökkel való meghódítása. Voltaképpen a politikai nemzet egységének a visszaállításáról van szó, amit itt Jókai „lelki egybeolvadásnak”, másutt „a honfoglalás bevezetésének” nevez: „Hivatása a magyar irodalomnak végbevinni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomátiánk nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy lélekké vált nemzetiségek meghódítását.”

A tájékoztatás, tehát a magyar kultúra jobb megismertetése azonban csak egyik eszköze a szellemi hódításnak. Ezt ki kell egészíteni — hirdeti Jókai — a tájékozódással, a szomszédos népek értékeinek hozzáférhetővé tételével a magyar olvasó számára. Ez a kétirányú szellemi áramlás csak kedvező hangulatot teremthet az ország népei körében. „Mi baj támadhatna abból — kérdi Jókai —, ha felmutatnók, hogy ime a lengyel, a szerb, az oláh, cseh stb. fajok minő szellemi életet élnek? Abban áll-e a mi nagyságunk, ha azokat kicsinyeknek hisszük? Kell-e a mi honszerelmünk erősítésére a mások gyűlölete? Nem fognak-e akkor is előszeretettel fordulni felénk, s azzal a pénzzel fizetni nekünk, mellyel mi önekik? Nem fogja-e az irodalom a kedélyek harca helyett előidézhetni a kedélyek szent kibékülését?”

Jókai megszívlelendő érvei nem maradtak hatás nélkül. Ő maga is végzett szervezőmunkát, tárgyalt barátaival, ismerősökkel s megállapodás is született arról, hogy a magyar sajtó rendszeresen közöl ismertetéseket a körülöttünk élő népek kultúrájáról. Ács Károly — Jókai volt pápai és kecskeméti tanulóháza — barátja biztatására vállalkozott a román és a szerb népköltészet ismertetésére. A *Magyar Sajtó* 1857. évi számaiban (213, 238—47 269—70, 277) megjelent közleményei rövid bevezetőjében szól a román ill. a szerb népballadák jellegéről, a fordítás nehézségeiről, majd több verset mutat be magyar tolmácsolásban. A következő évben pedig kiadta az első magyar nyelvű román népköltési gyűjteményt *Virágok a román népköltészet mezejéről* cím-

³⁴ JÓKAI MÓR: *More patrio. Összes Művei. Cikkek és beszédek V.* 162—63. Akadémiai Kiadó, Budapest.

³⁵ VAJDA JÁNOS *Összes Művei.* Franklin Társulat kiadása. (Kozocsa Sándor) 1512.

³⁶ Közli Jókai Mór *Összes Művei Cikkek és beszédek IV.* 421—35.

mel. A kötet kedvező fogadtatásra talált. Szelestey László *Szépirodalmi Közlönye*³⁷ nemcsak Ács Károly munkáját nyugtázza elismeréssel, hanem — mint nemes hagyományra, követendő példára — emlékeztet Székács József két évtizeddel korábban megjelent szerb népköltési gyűjteményére és megdicséri Jókai kezdeményezését, amellyel valóságos mozgalmat indított a szomszédos kultúrák közvetítésére. Ekkor fordít román népdalokat Zilahy Károly, Kondor Lajos pedig ismertető cikkeket ír, tanulmányokat közül a szerb népköltészetéről s műfordítói munkásságával is sokat tesz a magyar—szerb irodalmi kapcsolatok kibontakoztatásáért. Tevékenységét szerb oldalról is nagy figyelemmel kísérik.³⁸

5

Jókai cikksorozata és a nyomában fellendülő kulturális közvetítés már azt jelezte, hogy a Világost követő évtizedben lezajlott az érzelmi áthangolódás és általánossá vált a barátkozás, a kibékülés szándéka a nemzetiségekkel. De ez a folyamat egyúttal gondolkodásbeli változást, a fogalmak, a nézetek tisztázását is magával hozta, vagy legalábbis a törekvést a világos megfogalmazásra. Ehhez a maguk módján hozzájárultak az előzőekben érintett szépirodalmi művek is. De ezeknél lényegesen nagyobb szerepe volt a nemzetiségekről való gondolkodás alakításában azoknak a cikkeknek, röpiratoknak, tanulmányoknak, amelyek a nemzetiségi kérdést vagy annak néhány összefüggését tárgyalták írójuk felfogásának megfelelően.

Az évtized elején Kemény Zsigmond röpiratai, elsősorban a *Még egy szó a forradalom után*, továbbá a *Pesti Napló*ba írt cikkei, mint *A politikai nemzetiség* c. sorozat az 1851-es évfolyamban, Eötvös kétkötetes munkája, *A XIX. század uralkodó eszméi*, élénk visszhangot keltettek a politika iránt érdeklődő olvasók körében. 1858-ban jelent meg Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyve, amely Eötvössel polemizálva szinte a jó tankönyv világosságával magyarázza a nemzet, a nemzetiség, hazafiság stb. fogalmakat s egy demokratikus nemzetiségpolitika körvonalait vázolja fel. Ugyanez évben adta ki Török János Széchenyi kéziratban őrzött régebbi munkáját, a *Hunniát*, amelynek egyes — az 1842. november 27-i akadémiai beszédben is hirdetett — gondolataival (az erőszakos magyarosítás elítélése, nemzeti kultúránk fejlesztésével tegyük magunkat vonzóvá a hazai népek előtt, az ország jövője a Habsburg-dinasztiához van kötve) gyakran lehet találkozni a nemzetiségi kérdéstről nyilatkozó íróknál.

Mindezeket figyelembe véve megpróbáljuk áttekinteni azokat a fontosabb gondolatokat, amelyek az évtized magyar íróit a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban foglalkoztatták.

Ami elsőként szembetűnik, az a határozott törekvés a magyar történelmi-nemzeti érdekek és a nemzetiségi követelések közt támadt szakadék eltüntetésére, s a kétféle érdek között az összhang, az egyensúly megteremtésére. A magyar részről, de a másik oldalon is meglevő, erősödő „testvérülési” szándék gyakorlattá tétele és az egyezés tartóssága szempontjából tehát szükséges volt kidolgozni azokat az elveket, szempontokat, amelyek szilárd alapját képezhetik a megegyezésnek s együttműködésnek. Ezt a célt szolgálta a nemzetiségi mozgalmak eszmei-érzelmi forrásának, a nemzeti érzésnek és a nemzettudatnak, ezek mibenlétének a vizsgálata. Ennek eredménye a politikai nemzetiség és a faji (nyelvi) nemzetiség megkülönböztetése, egymáshoz való viszonyuk meghatározása.

³⁷ Szépirodalmi Közlöny 1858. 5. sz.

³⁸ KEMÉNY G. GÁBOR: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 430.

Az együvé tartozásnak azt a megnyilvánulását, amely a régi Magyarországot önálló, egységes politikai képződménynek, az itt élő népek közös hazájának tekintette, s benne természetesnek fogadta el a magyarság (a magyar nemesség) történelmi jogon alapuló vezető szerepét, politikai nemzetiségnek nevezték. *A politikai nemzetiség c.* cikksorozatában írja Kemény, hogy e vegyes ajkú országban régen is ki volt fejlődve „azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövővel bíró népségeket állandólag összekötötte”. A középkor századaiban, a feudalizmus keretei között kialakult szemléletet a magyar liberális nemesség a polgári viszonyokra is kiterjesztette és ezzel a fogalommal fejezte ki a maga osztály- és nemzeti igényeit az országban lakó népek feletti uralomra és a területi-politikai egység megőrzésére. A politikai nemzetiség magában foglalta a magyar vezető osztályok gazdasági és politikai érdekeit s ezeket — történelmi érdemekre hivatkozva — azonosították magának az államnak az érdekeivel. Mindebből természetesen adódott az a következtetés, hogy ebben az államban a politikai nemzetiség csak magyar lehet, vagyis az ország teljes népessége — anyanyelvére való tekintet nélkül — együttesen alkotja a politikai magyar nemzetet. Politikai tekintetben tehát az állam minden polgára — mint majd a nemzetiségi törvény kimondja — magyar. Ezt a nézetet vallja Jókai, Kemény, Madách, Jósika, de ezt a véleményt fejezi ki Eötvös történelmi nemzetiségfogalma, ezt érti Mocsáry is a patriotizmuson, hazafiságon.

De egyöntetű a felfogás a nemzetiség másik válfajának értelmezésében is: A faji-nyelvi nemzetiség nem a történelmi múltban gyökerezik, nem a közös haza és a közös érdekek védelmében alakult ki, hanem újabb keletű jelenség, az Eötvös szerinti uralkodó eszmék egyike a XIX. században. Míg az előbbi változat az állam egységét, a közös érdekeket tartja szem előtt, ez az utóbbi az összességen belül csak az azonos nyelvet beszélők összetartozását, parciális érdekeit hangsúlyozza. Mocsáry megfogalmazásában a politikai nemzetiség centripeta, a faji nemzetiség centrifuga természetű. Ez azt jelenti, hogy az utóbbi nemcsak az anyanyelv, a saját hagyományok, a vallási stb. szokások túlzott szeretetében nyilatkozik meg, hanem a központi hatalommal szemben hangsúlyozott helyi érdekek révén — különös tekintettel az országhatár külső oldalán lakó fajtestvérekre — veszélyezteti az ország területi egységét, integritását.

A 48-as fegyveres konfliktus — e felfogás szerint — arról árulkodott, hogy a hazai népekben meggyengült a politikai nemzetiség érzése, a vezető szerepet a faji-nyelvi öntudat vette át, s ez szabta meg magatartásukat a magyarsághoz, a közös hazához való viszonyukat. De Kemény, Jókai, Eötvös, Mocsáry és mások is hangsúlyozzák, hogy meggyőződésük szerint csak átmeneti jelenségről van szó, a nemzetiségek nem fordítanak hátat végleg a politikai nemzetiségnek. Ezért megvan a lehetőség az egyensúly, a helyes arányok visszaállítására. Kemény fogalmazta meg elsőként az ötvenes évek elején az egyensúly helyreállításának célszerű módját: a magyar nyelvű központi kormányzat fenntartása mellett a nemzetiségi igényeket a helyi — megyei és alsóbb szintű — önkormányzati szervek keretében kell kielégíteni. Így magyar marad az ország, nem kerül veszélybe a területi egység, s ugyanakkor kielégítést nyernek a speciális nemzetiségi kívánságok is.

Aki elgondolkodott a közelmúlt testvérgyilkos harcain, a mérhetetlen pusztításon, abban szükségképpen felmerült a kérdés: mi az oka annak, hogy a politikai nemzetiség (a közös haza iránti szeretet) megfogyatkozott s helyette a hazai más ajkú népek magatartását a faji öntudat határozza meg? Hogyan lehetséges, hogy évszázadokon át békésen megfért a magyar haza szeretete és az anyanyelvhez, a kulturális örökséghez való ragaszkodás e népek szívében, s most az utóbbi elhatalmasodva szenvedélyes tettekre ragadja őket a hagyományos rend ellen?

Egyesek, mint Jókai, Madách vagy a délvidéki és erdélyi harcokat bemutató el-

beszélések szerzői (de majd a hatvanas évek elején újra jelentkező Jósika is) kizárólag az uszítókra vezetik vissza a nagy változást. A pánszláv ügynököket, az „emisszáriusokat”, Bécs megbízottait és a nemzetiségek néhány félművelt értelmiségi tagját okolják „az elmaradott, babonás, de alapjában jóindulatú” tömegek felbujtásáért. A *civilizátorban* Stroom, a *Szomorú napokban* Bodza Tamás („inkarnátus pánszláv”), a román tárgyú írásokban a pópák, az iskolából kicsapott írások bujtogatók ellenséges tettekre e népeket hazug jelszavakkal, demagóg ígéretekkel az ezeréves haza, valójában a saját érdekeik elleni lázadásra.

Ettől a felfogástól eltér Eötvös, Mocsáry, Kemény véleménye. Ők — nem tagadva az uszítókat, a bécsi ügynökök tevékenységét — az objektív okokat is látják a nemzetiségi mozgalmak hátterében. Bár Eötvös nagy jelentőséget tulajdonít „egyesek fondorkodásainak”, „néhány év izgatásának”, felismeri a végbement társadalmi fejlődés, a politikai aktivizálódás hatását és a magyar nyelv térhódításának a nemzetiségi kedélyeket ingerlő szerepét is. Mocsáry főként az utóbbit hangsúlyozza s kimutatja, hogy a magyar nyelv bevezetését előíró törvények fokozatosan kiváltságokat biztosítottak nyelvünknek úgyannyira, hogy a magyar nyelv terjesztése az 1840-es évek közepétől nyíltan a többi hazai nyelv rovására történt. Ebben az álláspontban már önkritika is van, amely termékeny forrása lehetett volna a *modus vivendi* kialakításának, a népek közötti békének. Ennél is tovább megy a békétlenség okainak keresésében Kemény Zsigmond. Széchenyit idézve helyteleníti a 48 előtti nyelvi törvények végrehajtásában történt túlkapásokat, különösen a nyugtalanság egyik forrásaként emlegetett magyar nyelvű anyakönyvezést, mert az — vallási és családi hagyományokat sértve — súlyos károkat okozott. De még fontosabb az a megállapítása, hogy a hazai népeknél az utóbbi időben tapasztalható fokozott érzékenység, etnikai sajátosságaik, hagyományaik aggodalmas féltése (tkp. a polgári nacionalizmus jelentkezése) társadalmi fejlődésükkel, nyelvük, irodalmuk, egész szellemi életük belülről táplálkozó, öntörvényű átalakulásával van összefüggésben. Ennek a folyamatnak a jelentkezését veszi észre a horvát nyelv és irodalom s azon keresztül a nemzeti öntudat fejlesztésén munkálkodó Gaj tevékenységében.

Külön is figyelemre méltó Kemény gondolatmenetében az a következtetés, mely szerint a nyelvi-szellemi megújulásban kifejeződő nemzeti öntudat követeli a maga „institúcióit”, tehát szükségképpen vezet a területi önállósághoz, a nemzeti szuverenitás elismertetéséhez. A meglett igazság értékét tovább növeli, hogy a folyamatot általános, tehát nemcsak a horvátokra vonatkoztatott érvényűnek tartja. A horvátok és például a szlovákok között csak a fejlettségi fok tekintetében lát különbséget. Ez az álláspont teszi Keményt képessé arra, hogy az anyanyelvért, a saját nemzetiségért való lelkesedést nem tekinti magyar kiváltságnak, nézete szerint erre minden népnek egyenlő joga van. Ezáltal messzemenő megértést tanúsít a nemzetiségi mozgalmak iránt. Abban azonban, hogy e mozgalmak lényegét, legfőbb követelését, a nemzeti egyenjogúságot elismerje, megakadályozta őt a nemesi liberalizmus nemzeti és osztályonzése.^{38/a}

A politikai nemzetiségtől való eltávolodás s ugyanakkor a nyelvi (faji) öntudat megerősödése együtt járt a nemzetiségek kifelé tekintetésével, a határokon kívül élő rokon népekhez való érzelmi-politikai közeledéssel. A pánszlávizmus, az illirizmus, a dákoromán eszmék hazai terjedése centrifugális erőként hatott a soknemzetiségű országban. Erre — mint láttuk — a korszak magyar irodalma is érzékenyen reagált. Meg kell azonban jegyezni, hogy a veszélyt a valóságosnál lényegesen nagyobbak láttatta

^{38/a} Kemény Zsigmond, Jósika Miklós, Madách Imre és Eötvös József nemzetiségpolitikai nézeteinek részletes elemzése: CSUKÁS ISTVÁN: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách, és Eötvös műveiben. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. Szeged, 1981. 3—54.

az ország egységéért érzett aggodalom. A nemzetiségek tájékozódása, kapcsolatuk külső testvéreikkel ebben az időben még főként kulturális-eszmei érintkezést, s nem feltétlenül országbomlasztó törekvéseket takart. A néhány évvel később, a nemzetiségi törvénytervezetről lezajlott vitában a nemzetiségi felszólalók kivétel nélkül kinyilatkoztatták hűségüket a történelmi országhoz és ragaszkodásukat a területi egységhez. A külföldi orientáció csak a helyzet elmérgesedése után jelezte egyben a kiválási szándékot is.

Milyen elgondolások, javaslatok vetődtek fel a kifelé húzó erők megfékezésére, a folyamat visszafordítására?

Madách *A civilizátor* szerint a bujtogatók lelepleződésére, a nemzetiségek lebigadására és bűnbánó megtérésére számított. Jókai szerint a nemzetiségi tömegek műveltségbeli elmaradottságának felszámolásával kell korlátokat állítani az idegen eszméknek. A hazafias szellemű népoktatás és valláserkölcsei nevelés fűzi újra szorosra kapcsolatainkat, „a százezer ábécé és kathekizmus” a gyógyszere a meddő politikai álmódzásnak, továbbá a szorgalmas, gyarapító munka, mint a *Szomorú napokban* és a *More patrioban* olvassuk. Eötvös a polgárosodás előrehaladásától várja a hazai népek közérzetének megjavulását, olyan politikától, mely biztosítja gazdasági és kulturális fejlődésüket s meggyőzi őket arról, hogy boldogulásuk a magyar állam fennmaradásához kapcsolódik. Ettől csak árnyalatra tér el Kemény álláspontja, aki azon a véleményen van, hogy fontosak ugyan a polgárosodással együtt járó demokratikus intézmények, az „alkotmányos és anyagi reformok”, de ezek hatása, ereje nem mérhető a nyelvi nemzetiség mindent háttérbe szorító jelentőségével. Ezért az ország népeit csak akkor köthetjük igazán magunkhoz, ha lehetőséget biztosítunk nyelvük, irodalmuk, nemzetiségi kultúrájuk korlátlan kibontakozására, virágzására.

A politikai nemzet egységének, a nemzetiségek patriotizmusának erősítésén belül külön kérdésként merült fel a magyarság hegemoniája, s ezzel összefüggésben a követendő nemzetiségi politika. Hogyan lehet megőrizni a magyarság vezető szerepét, fokozni befolyását, terjeszteni a nyelvet, gyarapítani létszámát, de úgy, hogy egyúttal ne riasszuk el magunktól e népeket?

Jogos az a megállapítás, hogy az ötvenes évek folyamán „kifejezetten asszimilációs célzatú irodalmi törekvésekkel nem találkozunk”.³⁹ Íróink egybehangzóan elvetik a magyarosítást, az erőszakot s mindnyájan a tapintatot, a megértést, a nemzeti türelmet, a hagyományok tiszteletben tartását hirdetik. Széchenyi nemzetiségi eszméinek hatása ebben a kérdésben a legerősebb, s ez is azt igazolja, mennyire időszerű volt kiadni *Hunnia* c. könyvét. Azok a gondolatai, amelyek „lágý velejű és tompa eszű” erőlködésnek minősítik a türelmetlen magyarosítást, figyelmeztetnek annak veszélyeire s egyedüli helyes útként jelölik meg a mások nyelve, szokásai, vallása iránti tapintatot, mint megszívlelt igazságok visszhangzanak az évtized írásaiban. Kemény Széchenyi szellemében sürgeti a „baráti kézsorítást”, és ebben a szellemben írja le — a magyarság súlyának, befolyása növelésének módzatait latolgatva — a mondatot: „Az erőszakos módokról hallgatok, mert alkalmazásuk lehetetlen”.

Végül a nemzetiségekről való gondolkodás elválaszthatatlanul összekapcsolódott azzal a kérdéssel, hogyan rendeződjék Magyarország és Ausztria viszonya, milyen jövő vár a nemzetre a Habsburg-birodalomban. A megoldás egyik változatát Madách ábrázolta *A civilizátorban*. Ebben — mint láttuk — a nemzeti jövő záloga a haza népeinek kibékülése. Csak ez a testvéri összefogás teremtheti meg a hatalmi egységet Magyarország és Ausztria között. A másik változatot Kemény és Eötvös fejtegetései körvonalazták. Eszmei alapja Széchenyi felfogása, mely szerint a nemzet jövője csak

³⁹ Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában... 124.

a dinasztia mellett van biztosítva, mert a rokontalan, kis létszámú magyarság az őt körülvevő szláv és német elem nyomásának csak a birodalom keretén belül állhat ellen. Kemény idézi Széchenyi erre vonatkozó javaslatát, hivatkozik Savoyai Jenő tanácsára, hogy a Monarchia központját helyezték Budára és politikáját irányítsák Kelet felé.⁴⁰ Mert a birodalomra „az európai török föld” polgárosítása vár, s azoknak a területeknek a visszahódítása, melyek a középkorban a „magyar korona védelme alá voltak helyezve” — mondja Kemény a *Még egy szó a forradalom után* c. röpiratában.

A „civilizátori szerep” és a magyar vezetésű nagy birodalom gondolata a hatvanas években bukkan fel majd újra Jókai, Eötvös Vajda János írásaiban, válik lényeges elemévé a Duna-völgyi népek közti kapcsolat rendezését célzó elgondolásoknak.

II.

Ha az önkényuralom éveiben a nemzetiségi tematika íróinkat a tragikus testvérharc okozta fájdalom kimondására, a tanulságok levonására és a közeledés, a kibékülés szükségességének hangoztatására sarkallta, a Bach bukását követő időszakban az érdeklődés a gyakorlati megvalósítás lehetőségeire összpontosult. A megegyezés előkészítéséhez a maga eszközeivel az irodalom is hozzájárult.

Az önkényuralom megszűnésével föléllékült közélet az addig visszafojtott nemzeti öntudat külső megnyilvánulásaitól volt hangos. Az országos mozgalommá szélesült Kazinczy-évforduló, az 1860. évi március 15-i tüntetések fokozott mértékben mutatták meg a 48-as eszmék, a szabadságot követelő hazafiság erejét.

Ugyanakkor azonban felszínre tört a túlzó magyarkodás, a nacionalista elfogultság, a nemzetiségellenes hangulat is. A rendszerváltozás nyomán újjászervezték a városi és megyei bizottmányokat ill. önkormányzati szerveket. Ezek nagy részében kiújultak a nemzetiségi ellentétek, az újból hatalmát érző középnemesség több megyében megtagadta a más ajkúaktól a nyelvhasználat jogát.

Az 1960-as nacionalizmus — vitában Komlós Aladár hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1860-as fordulón alapvetően megváltozott a magyar nacionalizmus tartalma, jellege. 1861-től — mondja Komlós — „amilyen mértékben erősödik a magyarság állami pozíciója, ezzel párhuzamosan ugyanolyan mértékben erősödik a nacionalizmus”. Bizonyítékul Vajda Jánosra hivatkozik, aki a *Polgárosodás* c. röpiratában nem győzi „elég szenvedélyes gyűlölettel ostorozni és pellengérré állítani” a nemzetiségekkel szemben tanúsított türelmetlen magatartás megnyilvánulásait.⁴¹

Az ellenséges érzület nemcsak alsóbb szinteken, de a szellemi élet irányító posztjain is felszínre tört. A Magyar Tudományos Akadémia akkori főtitkára, Toldy Ferenc 1861. március 6-i levelében Kazinczy Gábort óvja a nemzetiségektől, szavai megvetést, gyűlöletet árasztanak, egyben a Habsburg-birodalomhoz fűződő illúziókról árulkodnak: „Ne e gyilkos oláh és rác sepredékkel, ne az ostoba horvátokkal... nyomorú koldus barmok... kacérkodjunk, de a fiatal „zsarnokkal” inkább, kiből, hogy ... legalább egy kis Mátyás királlyá nője ki magát, tőlünk, eszünk s szenvedelmek felett gyakorlott önuralkodásunktól függ.”⁴²

Az ellenségeskedés kedvezett a nemzetiségi reakció aktivizálódásának. Az 1861-es választási előkészületek során a román egyházi vezető, Saguna és köre hazaárulónak bélyegezte azokat a románokat, akik a magyarokkal kívánnak együttműködni.⁴³

⁴⁰ KOSÁRY DOMOKOS: Kemény és Széchenyi 1849 után. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 2. sz. 161.

⁴¹ Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában... 159.

⁴² SZABAD GYÖRGY: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1964. 158.

⁴³ Idézi SZABAD GYÖRGY uo.

Ilyen körülmények között fokozott szükség volt a józanságra, a mértéktartásra, hiszen a szabaddá vált légkörben a magyar alkotmányosság visszaállítása mellett elodázhatalannak tűnt a hazai népekkel való kapcsolat rendezése, az együttélés normáinak tisztázása. Ennek a társadalmi igénynek a kielégítését az irodalom művelői — a szépirói műveken kívül — szerkesztői, publicisztikai tevékenységgel, politikai feladatokat vállalásával is segítették. Ezt az ügyet szolgálta Eötvös és Madách az 1861-es országgyűlési szerepléssel, ezt támogatta Vajda a *Csatár* megindításával, Jókai és ugyancsak Vajda a *Magyar Sajtó* szerkesztői asztalánál és Kemény Zsigmond, amikor az Októberi diploma megjelenése után ismét élére állt a *Pesti Napló* szerkesztőségének.

1

A hatvanas évek szépirodalmában a nemzetiségi téma szűk területre szorul. Ennek okát két körülményben találhatjuk meg. Az egyik: a szabadságharc élményei már vesztítettek frissességükből, a nemzeti gyász éveit, amikor a téma divatossá vált, a cselekvő hétköznapok váltották fel. Ezzel függ össze a másik ok is. A megváltozott idők igénye is módosult, nem az ügy vált érdektelenné, hanem a tárgyalási mód alakult át. A szépirodalom áttételes ábrázolása helyett a közvetlen megfogalmazás, a politikai cikk, a tanulmány és a röpirat bizonyult időszerűnek.

A kevés számú szépirodalmi alkotás is többnyire másodlagos mondanivalóként hordozza az országban lakó népek sorsközösségének eszméjét. Jókai egy bűnügyi kalandregény melléktémájaként szólaltatja meg, másoknál a Hunyadiak vagy a Rákóczi-kor történetének keretei közt jelenik meg a mához szóló gondolat, mint P. Szathmáry Károly vagy Jósika egyik-másik történeti regényében. A közvetlen élmény írói kifejezésével az olvasó csak Jósikánál találkozhatott, de ennek a fáziskésésnek is megadja a magyarázatát, hogy az *Egy magyar család* első kötetei nem a megírás idején, tehát az ötvenes évek elején jutottak el a magyar olvasóközönséghez, hanem közel tíz évvel később, a Hartleben-féle kiadásban. Az előbbieken kívül néhány novella érdemel még figyelmet, bár a korábbiakhoz képest újat ezek sem hoznak.

Ha e műveket vizsgáljuk, el kell fogadnunk, hogy Hátszegi báró története Jókai képzeletét nem a nemzetiségi motívumok miatt ragadta meg, hanem a titokzatos kalandok, a romantikus fantáziával bonyolítható, meghökkentő fordulatok s az ezekhez keretként kínálkozó hegyvidék varázsa révén. Erről árulkodik a cím is, amely a pompázatos gazdagság mögött lappangó boldogtalanságra, a lelki és örömbeli szegénységre utal, a végletes ellentéteket összekapcsoló romantikus látásmódnak megfelelően.

A nemzetiségi mondanivaló tehát nem áll a regény előterében, de másodlagossága mellett is áthatja az egész művet. A cselekmény színtere, a románok lakta Hátszeg környéke és a táj népének bemutatása bőséges alkalmat kínál Jókainak arra, hogy színes tablót fessen a hegylakó mócok világáról, gondolkodásmódjukról, ruházatukról, szokásaikról. A „hírhedett oláh szépség”, Anica pompázó öltözete, vagy a Geina ormán rendezett „leányvásár” népviseletben felvonuló fiataljai az írói megjelenítés erejével teremtik meg a regény sajátosan erdélyi atmoszféráját. Ellensúlyozza a nemzetiségi mondanivaló másodlagosságát az is, hogy Jókai — a román nép szociális és kulturális elmaradottságáról szólva — a szomorú állapotokat a néppel nem törődő urak, Hátszegi és társai életmódjára vezeti vissza. A kalandregény fő cselekményszála így kapcsolódik szervesen egybe a nemzetiségi témával. De ezt az egybeötvozést szolgálja s egyben Jókai egyik nemzetiségpolitikai gondolatát hordozza az a megoldás is, amelyet a Fatia Negra legyőzésére szövetkezett Juon Tare és Vámhidy összefogása szemléltet. A nép nyomorúságának orvoslására, ellenségeinek megfékezésére csak

a magyar középnemesség vezetésével létrejött nemzeti egységen át vezet az út. Végül hangsúlyossá teszi a regény másodlagos mondanivalóját az az írói megoldás, hogy a Hátszegit és társait súlyosan elmarasztaló kritikát Jókai a nemzetiségi értelmiség eszményképét megtestesítő Rubán Tódorral mondatja el. „Mit tehetett volna szegény népéért ennyi erő, ennyi gazdagság mellett!... — kiált fel Rubán Tódor — és mit tett ellene? Én azt mondom uram, hogy ha Hátszegi egy tized részét azon kincsnak, mit a nép megrontására elpazarolt, annak boldogságára fordította volna, Erdélyben kellene keresni a paradicsomot.” Ebben a bírálóban Hátszegi egyike azoknak, akik „szeretnek kérkedni vele, hogy ők románok, de csak a magyar urakkal szemközt, de azért gyermekeiket franciául neveltetik, de azért falvaikban össze hagyják omlani az iskolákat s tudományos intézeteiket tengődni engedik.” A kritikát az a Rubán Tódor fogalmazza meg, aki — ellentétben a népet fellázító félművelt tribunokkal és pópákkal — tudós ember, s mert az, hű polgára a közös magyar hazának, s népét is a politikai nemzetiség szellemében kívánja nevelni. S amikor a román nép feladatait nem a politikában, hanem a közműveltség emelésében, a „százezer ábécé” jelszavában fogalmazza meg, Jókai legfontosabb nemzetiségpolitikai nézeteinek hordozójaként áll előttünk.

Jósika a magyar földbirtokos Zádor család viszontagságait használja fel keretül ahhoz, hogy személyes élményeit, a 48-as mozgalom fontosabb mozzanatait bemutassa, s egyben elmondja véleményét a nemzetiségi törekvésekről. A tízkötetes mű (Egy magyar család...) afféle regényesített történelemkönyv, amelyben a cselekmény menétét gyakran megszakítják az írói közlések, elmélkedések, szenvedélyes kitérők. Ezek alapján képet alkothatunk arról, miként gondolkodott Jósika a nemzetiségek, közelebbről a románok magatartásáról, s miben látta a megbékélés lehetőségeit.

Jósika is, mint Jókai, Kemény, Madách vagy Eötvös, a liberális nemesség álláspontjáról szemlélte a jelenségeket. Vallotta a politikai magyar nemzet elvét úgyannyira, hogy a szabadságharcos Debrecen utcáin a magyar és a nemzetiségi származású honvédeket látva, már valami arcvonásbeli és alkati kiegyenlítődést vélt fölfedezni. Vallotta a történelmi jupon kivont magyar hegemoniát, a területi integritást, amelyre „tizennégy magyar király esküdött fel”. A nemzetiségi mozgalmak valódi okainak fel nem ismerésében Jókaihoz, Madáchhoz állt közel, mert csak a lázítók, a kaputosok tevékenységét vette észre s nem gondolt — mint Eötvös, még inkább Kemény és Mocsáry — a mi oldalunkon elkövetett hibákra és a társadalmi fejlődés objektív összefüggéseire. Természetes, hogy ő is csak egyetlen nemzetet ismer el az országban és a nem magyar népeknek csak nyelvi-kulturális jogokat hajlandó biztosítani. Ezeknek törvényes garantálását azonban a 61-es országgyűlés legfontosabb feladatául jelöli meg.

Minden kortársánál megdöbbentőbb részletezéssel szól a vérengzésekről, a fanatizált román néptömegek vad tombolásáról, s alighanem kortársai között mégis az ő szívéhez állott legközelebb a román falvak népe. Mert gyűlölni csak az uszító pópákat és tribunokat tudta, s ha róluk szól, az indulat hatása alatt testileg-lelkileg korcs, viszsztatasztító lényeket lát maga előtt. Még a titkos tanácskozás színhelyéül szolgáló falusi templombelső is hátborzongatóan félelmetes s egyben siralmasan primitív és épp ezért méltó környezet a rombolás gonosz terveinek a kidolgozásához. És bár Jósika a megtévesztett tömegeket tudatlannak, babonásnak, gyáva, „éjszakai támadónak”, kegyetlenkedőnek és bosszúállónak rajzolja, nem győzi ismételni, hogy a felelősség a felbujtókat terheli. A regény vádirat a kaputosok ellen és védőbeszéd a román nép mellett, akit elmaradottsága ellenére is tehetségesnek, jószívűnek, békés szándékúnak ismer az író. A műveletlenségért urait vádolja, akik — Jókai Hátszegi bárójához hasonlóan — elhanyagolták kötelességüket népükkel szemben.

Jósika is elutasítja — a kérdésben nyilatkozó író társaihoz hasonlóan — az erő-

szakos magyarosítást, de a természetes asszimilációt kívánatosnak tartja. Hirdeti, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásában nélkülözhetetlen a közös hazában lakó népek érdekezésségének a felismerése, hogy a román nép jövőjét, boldogulását a művelődésben való előrehaladás útján kell keresni. Csak így nyerhet védelmet a lelkiismeretlen kalandorokkal szemben, s így válik képessé arra is, hogy „a magyarokkal nemes, férfias versengésbe lépjen”.

Míg az *Egy magyar családban* a fellázított népet mutatja be, a *Szegény ember dolga csupa komédia* c. regényben a lecsendesült, megbékélt hegyi lakókat látjuk, amint szeretettel fogadják magyar földesurukat, Kanuthy Jenő grófot. A találkozás leírása arra kell Jósikának, hogy sokszor elmondott véleményének igazát bebizonyítsa: „Jele tehát, hogy igaz az, amit mindig erősítettünk, s ami most is erős hitünk, hogy az oláh nép jó, míveletlen s tudatlan; az igaz, ennek nem ő az oka —, de nem buta és a világért sem képtelen arra, hogy míveltségben utol ne érje Európa bármely népfaját más vezetők mellett. És minő kár — hányszor mondtuk —, minő bűn és elvetemültség e szívós, erős, szép fajt így örökösen a vad szenvedélyek akaratlan eszközévé lealacsonyítani.”⁴⁴

Jósika akkor sem tud 48 emlékeitől szabadulni, ha a távolabbi múltból meríti regénye tárgyát. *A két mostoha* c. művében a XV. századi Erdélybe viszi olvasóját. Hunyadi János és a havasalföldi vajda korának eseményeit vázolja, de szinte csak azzal a szándékkal, hogy a szabadságharc alatti felismeréseinek, a magyar—román egymásra utaltság történelmi parancsának igazolását adja. Ez a múltba vetített jelen nemcsak a gondolatokat, még az azokat közvetítő kifejezéseket is meghatározza, ezért találkozhatunk itt is a már ismerős szavakkal: a román nép, „ha félre nem vezetik” ... „jó és jámbor, amellet értelmes nép, önző kolomposainak kisebb gondjuk is nagyobb a népnel”. Az uszítók befolyása a múltban is gyakran okozott tragikus konfliktust a közös sorsú és érdekű két nép között, úgy, mint a 48—49-es időkben. Ez a gondolat teszi időnként pesszimistává Jósikát s diktálja neki a múltat, jelent és jövőt összekapcsoló keserű tanulságot: „Ez így volt, így van és amitől tartani lehet: így is marad”.

Még inkább az író korához szóló, annak tanulságul szolgáló példa a Rákóczi-szabadságharcban részt vevő erdélyi népek, magyarok, románok, szászok szoros szövetsége, érdekközössége a *II. Rákóczi Ferenc* c. regényben. Hogy mennyire a XIX. századközép tanulságai tükröződnek a regényben, azt leginkább a sajátosan 48-as nyelvkérdés anakronisztikus visszavetítése igazolhatja. A közös haza szabadságáért fegyvert fogó népek képviselői titkos tanácskozásukon — az egyenjogúság bizonyítékaként — anyanyelvükön fejtik ki véleményüket a teendőkről s a közmegértés céljából a beszédeket tolmácsok fordítják. Ha szem előtt tartjuk a latint felváltó magyar nyelv terjesztésére hozott intézkedések sorozatát, s ezzel párhuzamosan az évtizedeken át egyre szenvedélyesebb nemzetiségi tiltakozásokat, a „nyelvi és faji nemzetiség” érzékeny reagálásait s azt, hogy a békéltető kezdeményezések egyik fő gondja a nyelvhasználati jog rendezése volt, csak akkor érzelhetjük igazán Jósika — anakronisztikus voltában is — figyelemre méltó nyelvi demokratizmusát.

A Rákóczi-kor, de még a mozgalom bukását követő idők egyes jelenségei is bőven kínálták a párhuzamba állítást a Világos utáni viszonyokkal. P. Szathmáry Károly regénye, *A bujdosók* a meggyőző bizonyíték. Igaz, csak kortörténeti dokumentumnak tekinthetjük, egyéb okok miatt ugyanis aligha keltené fel a mai olvasó érdeklődését. A negyvennyolcas reminiszenciák azonban annyira átszövik P. Szathmáry művét, hogy kis túlzással akár kulcsregénynek is tekinthetnénk. A bujdosó Rákóczi emléke mögött ugyanis időnként Kossuth képe dereng, aki „nem egyik vagy másik nemzetért — Magyarország összes népségeinek jussai mellett emelt volt zászlót” s akit a nép

visszavár, még a bécsi ámitókban csalódott, kiábrándult nemzetiségek is — itt a „rá-cok” —, megbánva a sok vérontást, amit a magyarok ellen elkövettek.

A regény a XVIII. század harmincas éveiben játszódik, rokonszenvvel szól a „hős rác vitéz”, Szegedinác Péro szervezkedéséről, a közös ellenség, Bécs mesterkedéseiről. Itt is Bécs sugalmazására fogtak fegyvert a magyarok ellen a szerbek, mert „papjaik elhittették velük, hogy a magyar hitöket és nemzetiségöket akarja elvenni tőlök”. Benne van Szathmáry regényében a többnyelvű ország népeit egységbe kovácsoló politikai magyar nemzet gondolata is. A Majtény után bujdosni induló vezért „ragaszködő és menekülő néptömeg kísérte” ... „azt lehet mondani, hogy az összes nemzet megindult”, „nem csak a főurak és nemesek ... hanem nagy mennyiségű föld népe, magyarok, de különösebben oroszok és oláhokból álló „vonult fel a hegyekre”.⁴⁵

Az 1860-as évek szelleme, a nemzetiségi kérdés körüli viták hatása nyomja rá a bélyegét a regényre, mikor az író a haldokló Rákóczi szavain keresztül hangsúlyozza a történelmi jogot, a magyar hegemoniát, a területi integritás követelményét. Rákóczi azt üzeni nemzetének, hogy „őseitől örökölt jussait utolsó csepp véréig ne hagyja, mert ezek a jussok tartják össze Magyarországot, melyek ha megszűntek, megbomlik az ország koronája s az elvetett rossz magból egymást emészto sárkányok fognak kelni, melyek kárörvendve fognak tort ülni a négy folyó és három halom felett”.⁴⁶

1862-ben, mikor P. Szathmáry könyve megjelent, a magyar politika legfőbb törekvése éppen az „ősöktől örökölt jussok” védelme, az „ország koronájának együtt tartása” volt, nem is szólva a „rossz magból kelt sárkányok” megfékezéséről.

A nemzetiségi kérdést érintő szépirodalomból az előzőekben tárgyalt regényeken kívül pár elbeszélést kell még megemlíteni annak szemléltetésére, hogy ez a termés csak számszerűségében tér el az előző évtizedétől, motívumaiban, szemléletében egyezik amazzal.

A néhány példa közül Szokoly Viktor elbeszélése azt a korábban gyakori szituációt mutatja be, amikor az egymással szemben álló tábor fiataljainak szerelme győzedelmeskedik a gyűlölet felett. A rác pópa a magyarok elleni harc egyik vezetője, de leánya, Anica megmenti a délvideki harcokban súlyosan megsebesült magyar tisztet,⁴⁷ mint Obernyik Károly elbeszéléseiben, *A szép rác leányban* és a *Rác vidéki kalandokban*.

Remellay Gusztáv ez időkben írt, a török idöket idéző korrajzai között olvasható *A balassa-gyarmathi hölgyek* c. írás; amely a folklórelemek átvételével utal a népek kapcsolatára, a kulturális kölcsönhatásra, a közös szórakozások és hagyományok kialakulására. Ebben a történetben olyan lakodalmi szokás leírását olvashatjuk, amelyet az író állítása szerint a Nógrád megyei szlovákok még a cseh huszitáktól vettek át s továbbadták a magyaroknak.⁴⁸

Az előző évtized nemzetiségi tárgyú elbeszélései között találjuk meg a mintáit (Jókai: *A vörössipkás*, Kuthy Lajos: *A guerilla*) annak az írásnak is, amely a *Honvéd Albumban* jelent meg 1868-ban; *Az oláh bíró* címmel. A szerző — Margitai Gábor — itt is arra hívja fel a figyelmet, hogy a szemben álló tábor fiai sem mind ördögök, az emberséges magatartás ott is tiszteletet érdemel. Az elbeszélésben a román paraszt, Boksa Onuc megmenti Élesd község magyar lakosságának életét, mert idejében figyelmeztet a készülö román támadásra. A szabadságharc után pedig élelemmel látja el a a hegyek közé menekült magyarokat.⁴⁹

⁴⁴ JÓSIKA MIKLÓS: Szegény ember dolga csupa komédia. Pesten, 1861. Hartleben Adolf sajátja. I. 164.

⁴⁵ P. SZATHMÁRY KÁROLY: A bujdosók. 1862. Pest. Kiadja Ráth Mór. I. 70.

⁴⁶ Uo. II. 224.

⁴⁷ SZOKOLY VIKTOR: Honvédélet 1848—49 1861.

⁴⁸ REMELLAY GUSZTÁV: Kereszt és félhold. 1861. II. 2.

⁴⁹ MARGITAI GÁBOR: Az oláh bíró. Honvéd Album. 1868. Emich Gusztáv kiadása. 63—66.

Ha a hatvanas évtizedben megfogytakozott a nemzetiségi témát ábrázoló szépirodalmi művek száma, a politikai közélet és a napi sajtó területén fordított a helyzet, itt az írók megnövekedett érdeklődésének tanúi lehetünk. Áll ez különösen azokra, akik — mint Jókai, Eötvös, Kemény és Madách — személyesen is részt vesznek a politikai mozgalmakban mint az 1861. évi országgyűlés tagjai, vagy alkatuknál, 48-as indíttatásuknál fogva vonzódnak a politikához, mint Vajda János.

A megnövekedett társadalmi aktivitást, ezen belül az egyik leginkább közérdekű téma iránti érdeklődést tanúsítja Eötvös és Madách szerepe a nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésében, Jókai, Eötvös felszólalása a vitában, Madách sajtó útján nyilvánosságra hozott beszédtervezete ugyanebben a tárgyban. Más cézzattal készültek, de az ország népeihez való viszonyt sok vonatkozásban érintik Vajda röpiratai, ami azt bizonyítja, hogy nincs a kor közvéleményét foglalkoztató fontosabb kérdések között egy sem, amelyet az ország nem magyar népeinek helyzetétől elszigetelten lehetne tárgyalni. Vezércikkek, a napi sajtóban közölt, tanulmány terjedelmű folytatásos dolgozatok (Jókai, Vajda) fejtik ki íróik nézeteit s alakítják, irányítják a közgondolkodást. Eötvös az évtized közepén könyv alakban is összefoglalja és nyilvánosságra hozza elgondolásait az együttélés rendezéséről. Még a nagyközönség elé nem került naplójegyzetek is tele vannak ebbe a gondolatkörbe tartozó feljegyzésekkel.

Ezek az írások a bennük képviselt elvek tekintetében nem különböznek az előző évtized hasonló közleményeitől. De tárgyalási módjuk, érvelésük, gondolatmenetük alapvetően más, értelemszerűen magukon viselik az önkényuralom bukása után létrejött körülmények nyomait és az új szükségleteket.

Egyesek — Madách, Jókai, főként Eötvös — elsősorban elméleti vonatkozásban igyekeznek elmélyíteni, megalapozni nézeteiket, egyetemes, történeti, állambölcseleti összefüggésekbe ágyazzák tételeiket, a magyar történeti múltban keresnek párhuzamot a jelenhez, hogy érveik mögé távlatot vetítsenek és meggyőzőbbé tegyék mondanójukat.

Ezzel szemben Vajda erősen gyakorlati megközelítésben foglalkozik a magyarság és az országban élő többi nép kapcsolatával s nem történeti perspektívából, hanem nagyon is a hétköznapi tapasztalataiból szűri le megszívlelendő figyelmeztetéseit és javaslatait.

De a kétféle tárgyalási mód egyetlen közös szándékot szolgál: a vitás problémák tisztázását és az óhajtott egyetértés, a belső béke, a tegnapi ellenfelekkel való meg egyezés mielőbbi létrejöttét. Abban is egység van az álláspontok között, hogy nem kerülnek a közhangulat uszályába, mentesek a túlbuzgó magyarkodás hullámverésével felszínre került nemzetiségellenes indulatoktól. Hangjuk higgadt, előadásmódjuk mértéktartó, az ügy komolyságához és a felelősséggel nyilatkozó személy tekintélyéhez méltó. Ha pedig az érveivel hatni kívánó szenvedély el-elragadja a szerzőt — mint az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* Vajdáját —, akkor sem áll a hangoskodók oldalára, hanem épp velük szemben, ellenük fogalmazza meg józanságra, nemzeti türelemre intó mondatait.

Mentesek ezek az írások a hétköznapi nacionalizmus fertőzésétől. Nincs bennük egyetlen szó, még célzás sem, amelyik ellenszenvet fejezne ki és sérthetné a más nyelvűek önérzetét. Itt a koncepcióban rejlik a nacionalizmus, abban a szemléletmódban, amely a nemzetiségi kérdés legfőbb rendező elveként, eszmei fundamentumaként a politikai nemzetiséget, az egy nemzet tanát fogadta el. Ebben sincs különbség akár az arisztokrata Eötvöst vagy Keményt, akár a középbirtokos nemes Madáchot, Jókait vagy a plebejus társadalmi talajból nőtt Vajdát vizsgáljuk. Eltérés csak ezen a kereten belül,

a részletek kidolgozásában, a számba vett lehetőségek mérlegelésében, a megoldási árnyalatokban van.

Ha a hatvanas évek írói megnyilatkozásaiban a gondolati csomópontokat keressük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a sokféle változatban megfogalmazott eszmék, elképzelések, javaslatok végső soron négy — már az ötvenes években is előtérben álló — problémához kapcsolhatók. Ezek: a magyar hegemoniát is igénylő politikai nemzetiség, az ország népeivel való együttműködés feltételei, a magyar nemzeti érdekek érvényesítése, végül Magyarország és Ausztria kapcsolata.

Ebben a tagolódásban tekinthetjük át a kiegyezést megelőző évek írásainak eszmei tartalmát.

a) Érthető és természetes, hogy azok az írók, akiknek szívégye az ország népei közötti megegyezés segítése, e megegyezés alapját képező legfőbb elvet, a politikai nemzetiség tartalmát igyekeztek sokoldalúan megvilágítani és megértetni az olvasóközönséggel. Éspedig nemcsak a magyar olvasókkal, hanem a nemzetiségi mozgalmak magyarul tudó képviselőivel is, hiszen a velük való egyetértés feltétele volt a tárgyalások sikerének. Olyan érvelésre volt tehát szükség, amely egyrészt világosan körvonalazza a magyar célkitűzéseket, másrészt pedig eloszlatja vagy legalábbis csökkenti a többi nép aggodalmait, bizalmatlanságát.

Ezt a célt szolgálta magának a fogalomnak a tisztázása, meghatározása. Erre vállalkozik Jókai, amikor a következőket veti papírra: „Ugyanazon természeti határok, ugyanazon történelmi múlt, ugyanazon érdekjövendő, egy közös alkotmány, egyenmű intézmények által összeforrasztott bár külön ajkú fajok szövetsége: az egy politikai nemzet”.⁵⁰ A lényeget tekintve ebben a jelentésben használják a fogalmat a többi írók is, az eltérés csak árnyalatokban, vagy egyik-másik tartalmi jegynek a kiemelésében, külön hangsúlyozásában tapasztalható.

A többnyelvűség mint a politikai nemzetiség jellemző vonása mindegyik változatban benne van, már csak azért is, mert az egynyelvű ország homogén lakossága egyszerűen csak nemzet, nincs szükség a „politikai” jelző használatára. A többnyelvűség hangoztatása tehát egyrészt a Szent István-i Magyarország etnikai viszonyaira utal, másrészt arra való, hogy általa érzékelhetőbbé váljon a fokozati különbség az anyanyelvek szűkebb köre és a fölöttük álló, ezeket egységbe foglaló politikai szervezet között. Ennek a szándéknak legmarkánsabb megnyilvánulása Madách fejtegetése, amikor számos történelmi példával (az ókori görögök, a rómaiak, a zsidók, a bolgárok, az újabb korból a belgák stb.) azt igyekszik bizonyítani, hogy a nyelvi hovatarozás voltaképpen közömbös a politikai nemzetiség szempontjából. Éspedig azért, mert azonos nyelvet beszélők is alkothatnak külön, sőt egymással ellenséges viszonyban levő államot (politikai nemzetiséget). Másrészt a politikai önállóság elvesztése megszüntetheti az anyanyelvhez való ragaszkodást is, mint ez a bolgárok esetében történt — mondja Madách.

Más véleményekben nem a két fogalmi jegy — a nyelvi különbség és a politikai egység — közti indifferens kapcsolat, hanem azzal ellentétben a kettő összhangja, egymást feltételező volta domborodik ki. Egyebek között Eötvös mutat rá erre az összefüggésre, mikor kijelenti, hogy az ország lakói „nyelvükre nézve szlávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy percig sem szüntek meg magyarok lenni”. (Eötvös aláhúzása.)⁵¹

A Jókainál olvasható „történelmi múlt” és az évszázadokon át összekapcsoló közös érdekek sem hiányoznak a politikai nemzetiség mibenlétét tárgyaló írásokban, melyek gyakran hivatkoznak a török elleni harcokra, a közös haza határainak, alkotmá-

⁵⁰ L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai. 29.

⁵¹ Báró EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés. Pest, 1865. Kiadja Ráth Mór. 23.

nyának a védelmére, arra az időre, amikor „minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztonságát csak a közös haza hatalmában és szabadságában keresheté” (Eötvös).

Jókai meghatározásában első helyen szerepel az „ugyanazon természeti határok” kritériuma. Ebben is teljes volt az egyetértés annak jeléül, hogy geográfiai és politikai szempontból a magyar liberalizmus oszthatatlan egységnek fogta fel a történelmi határokkal jelölt országot. Hiszen nem utolsósorban ezért is kellett ragaszkodni a politikai nemzetiség ideológiájához. Volt olyan vélemény — a későbbi geopolitikai nézetek elődje —, amely szerint a természeti adottságok is az egység mellett szólnak, hiszen „a történelmi-politikai határok geográfiai egységet alkotnak” (Eötvös). Erre utal Madách is, mikor arra a következtetésre jut; hogy „Magyarország több nemzetiségre való szétszakadása egy erődús organizmusnak fölbomlása lenne három elemére: vízre, földre, légre.”⁵²

Mint láttuk, Jókai definíciójában különböző nyelvű népek szövetségéről van szó. Erre Svájcot hozza fel példának. De szövetségről csak akkor lehet beszélni, ha az abban egyesülő népek egyenlő jogúak, egyik sincs alárendelve a másiknak. Márpedig a magyar politikai nemzetiség tagjairól ezt nem lehet elmondani, maga Jókai sem gondolt erre soha. A történelmi jogon alapuló magyar (nemesi) hegemonia mindenkor kizárta a többi népnek mint etnikai csoportnak a magyarral való egyenjogúságát.

Ezért a Jókaiénál ezen a ponton elvileg következetesebb Madách felfogása, amelyet az 1861-es országgyűlésre írt, de el nem mondott beszédében fejt ki. Madách ugyanis határozottan tiltakozik a párhuzamba állítás ellen, mert az összehasonlítás két eleme nem egyenlő. Nézete szerint a svájci államszervezet szövetség ugyan, de politikailag „nagykorú”, már a szövetkezés előtt külön nemzeti tudattal rendelkező, egyenlő rangú felek társulása: „Svájc példáját se említse senki három nemzetiségével. Az három izmos, külön fejlődött férfiú összeállása közös célra”. Magyarországon azonban politikai múltja, önálló nemzeti történelme csak a magyarságnak van, a többi nép ennek a magyar történelemnek a keretében, magyar vezetéssel állt össze „erődús organizmussá”, ezért most e népek politikai elkülönülése és egy szövetségben való egyesülése — Madách véleménye szerint — a történelmi ország megszüntetését jelentené: „Egy föderált Hunnia egyértelmű Magyarország beolvadásával a Reichsratba.”

A fogalom használatát a gyakorlatban sokszor csak egyik vagy másik tartalmi jegy említésére szűkül a mondanivaló jellege, célja, vagy éppen a közvetlen szövegkörnyezet kívánalmi szerint. Előforduló szinonímája a „históriai nemzetiség” és ez esetben az ország politikai egységét jelenti (Eötvös). Van geográfiai jelentése is, ekkor az ország egészét, a területi integritást jelöli. Van olyan jelentésárnyalata is, amely a különböző nyelven beszélő lakosság állampolgárságára utal, tehát csak jogi és politikai tekintetben minősíti egységesnek a társadalmat. Eötvös mondja az 1861-es országgyűlésen: „Én itt mást, mint egyenjogú polgártársat, mást mint magyart nem ismerek”.

A szóhasználat érdekes változatára bukkanunk Jósika *Emlékiratában*. Itt a politikai nemzet a feudalizmus századaiban használatos *natio hungarica* eredeti értelmében szerint olvasható abban a mondatban, amelyben Jósika a régi politikai egység felbomlása miatt kesereg: „Századokig éltünk egy hazában, szívtünk egy léget, voltunk *magyarországiak* (Jósika kiemelése), most vagyunk magyarok, németek, szerbek, románok és szászok”.⁵³ (A *hungarus* — magyarországi megjelöléssel a politikai magyar nemzet helyett talán a nemzetiségi politikusok is egyet tudtak volna érteni.)

⁵² Madách Imre Összes művei. Révai. 1942. II. 702.

⁵³ JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat. Magyar Helikon 1977. 357.

A politikai nemzetiségnek van érzelmi-tudati oldala, s ez esetben azonos a hazafisággal, Eötvös, Mocsáry szava szerint a patriotizmussal. A vele való egyetértés a magyar hegemonia elismerését fejezi ki, azt, amit Vajda írt le a *Csatár* első számában: „az ország minden lakosa, beszéljen bármi nyelven, hazafinak és pedig magyar hazafinak tekintendő.”⁵⁴ A róla való lemondás pedig a történelmi ország feladását, annak szétesését jelenti.

A politikai nemzetiségnek az előzőekben vázolt értelmezését összhangba kellett hozni a nyelvi vagy faji nemzetiséggel, amely meghatározó, sőt az előbbivel szemben elsődleges szerepet játszott a hazai más ajkú népek törekvéseiben. Madách — mint láttuk — az elsőt tekintette magasabb rendűnek, a népek sorsát, történelmi-politikai érdekeit kifejezőnek, s példái szerint a másodiknak nem tulajdonított ilyen fontosságot. Madách történelmi példái a politikai nemzetiséget az emberi szabadságtörekvésekkel egyidősen tüntetik fel s hangsúlyozzák egyetemes jellegét. Ehhez lényegében hasonló Eötvös véleménye azzal az eltéréssel, hogy nála — *A nemzetiségi kérdés* c. művében — az elsőnek a túlhangsúlyozása nem megy a másodiknak a rovására. Sőt látszólag Eötvös azonos súlyúnak tekinti mind a kettőt. Amikor arról beszél, hogy a hazai nemzetiségi mozgalom két irányt követ — a történelmi nemzetiséget és a „faj-s nyelvi” nemzetiséget —, hozzáteszi, hogy „mindkettő egyaránt jogosult s ezért olyan, melynek elnyomása nem fekszik senkinek hatalmában”.⁵⁵ De a gyakorlatban ő is a politikai nemzetiségnek adja az elsőbbséget ugyanúgy, mint a kor valamennyi írója. A nyelvi-faji igények kielégítéséről ugyanis csak az ország területi egységének hangoztatása mellett lehetett tárgyalni.

Ebből az alapállásból kiindulva mérlegették a nemzetiségi követeléseket, amikor élesen elhatárolták egymástól a kétféle nemzetiséget, hangsúlyozva a köztük levő elvi különbséget. Így alakult ki az a felfogás, amelyet részletesebben Madách fejtett ki az említett beszédben, s amellyel egyetért Eötvös, Mocsáry és Jókai is. Eszerint a politikai nemzetiség a nyilvános életre tartozik, közjogi-politikai fogalom, szemben a nyelvi-faji nemzetiséggel, amely magánjogi természetű, s az egyéni szabadság keretei között fejtheti ki tevékenységét. Madách szavai szerint a politikai nemzetiség „hasonló a kokárdához, melyet a nyilvános élet közpiacán hordozunk, hogy lássa mindenki, mi táborba tartozunk. Ez értelemben a nemzetiség közjogi fogalom s rendezése, kielégítése a politika és diplomácia körébe tartozó.” Ezzel szemben: „A második értelemben oly otthonos öltöny, melyben a családi béke gyönyöreit élvezzük, oly személyes, hogy úgy mondjam, lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nemcsak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni kötelessége minden külérőszaktól”.⁵⁶

Ezzel az éles elkülönítéssel vált lehetővé, hogy a más nyelvű állampolgárok mozgalmát megfosszák politikai tartalmától, követeléseiket leszállítsák a nyelvi-kulturális igények szintjére s teljesítésükről az egyéni szabadság, az állampolgári jog keretében gondoskodjanak. Így lett a nyelvi-művelődési jogok összefoglalása az 1861-es tervezet és az 1868-as nemzetiségi törvény.

Végül a politikai nemzetiségről megfogalmazott gondolatok között figyelemre méltó a poliglott országot egybefogó tényezőknak, a korszerűen értelmezett érdekeknek a számbavétele. A nemzetiségek szembehelyezkedése a 48-as magyar kormányzattal egyebek mellett arról is tanúskodott, hogy felbomlott a korábbi századok érdek-közössége, hogy már nem hatottak a hazát, annak népeit összekapcsoló erők. Aki te-

⁵⁴ CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János és a nemzetiségi kérdés. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tomus XVI. Szeged, 1978. 20.

⁵⁵ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés. . . . 31.

⁵⁶ MADÁCH IMRE: Ö.M. 1942. II. 695.

hát újból meg akarja erősíteni az összetartozás tudatát, annak világosan megfogalmazott érveket kell felsorakoztatnia az együtt maradás hasznossága, célszerűsége mellett.

Az mindenki számára világos volt, hogy — mint Jókai írta — a 48-as vívmányok alapján kialakuló „haladó viszonyok” új érdekeket teremtettek, s ezek az érdekek a polgári átalakulás útjára lépett társadalom természetéből és igényeiből adódnak. Ezért a vélemények nem a lényegét érintően, hanem csak a megfogalmazás módja, a részletezettség mértéke szerint különböznek egymástól. Van, aki csak általánosságban jelöli meg az érdekeket, afféle elvi nyilatkozat formájában, mint Jósika Miklós: „Nem lehet egy hazának a *főbb dolgokban* (Jósika aláhúzása) több érdeke egynél. Ez a politikai együttesség és a jóllét”.⁵⁷ Eötvös írásai többször is érintik a kérdést és az összetartó erők között nagy súlyt helyeznek a politikai szabadság és állampolgári egyenlőség biztosítására, a velünk lakó népek művelődésének felvirágoztatására, arra, hogy meg kell teremteni a lehetőséget „nemzeti egyéniségük” kibontakoztatására. Másutt viszont arra figyelmeztet, hogy a demokratikus jogok elismerése önmagában még nem biztosítja az egységet. Mert ehhez még két dolog szükséges: 1. a jólét és a szabadság több legyen nálunk, mint a szomszédoknál, 2. „mentül több közös érdeket idézzünk elő”. Ezt Eötvös a Habsburg-birodalom egészére is érvényesnek tartja, s az összekapcsoló érdekek számát vámunióval és más gazdasági intézkedésekkel kívánja növelni.⁵⁸

Jósikához hasonlóan Madách is csak általánosságban említi a többnyelvű ország lakóinak érdekazonosságát. A választóinak bizalmát megköszönő beszédében is azt hangsúlyozza, hogy „a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy”. Ezzel szemben Vajda már szinte a politikai program modorában fogalmaz, amikor kijelenti: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. Fejtegetéséből aztán kiderül, hogy mit ért az érdeken. Politikai szabadság, egyenlőség, állampolgári jogok — ugyanúgy, mint Eötvösnél —, azután iparfejlesztés, virágzó kereskedelem, rend, általános jólét, röviden mindaz beletartozik az érdekek körébe, a mit Vajda polgárosodási koncepciója tartalmaz.⁵⁹

Mindezeknél nagyobb rendszerezettséggel s hozzátehetjük, politikusabban szól az érdekekről Jókai a *Politikai nemzetiség* c. terjedelmes tanulmányában. Az ebben található definíció „ugyanazon érdekjövendő”-ről beszél, s már a szó is a még ezután megvalósítandó közös feladatokra, az együttes munkával megteremtendő értékekre figyelmeztet. Jókai az érdekek történeti változásainak folyamatában fordulópontnak tekinti 48-at, mely új érdekek kezdetét jelzi, olyanokét, mint a nemzeti művelődés és a közös jólét. Ezek hivatottak a modern időkben „összeforrasztani” a külön nyelvű lakosságot. A két érdek részletezéséből egy modern, polgárosult Magyarország képe bontakozik ki: „Tehát legelső vonalban vasutak, kereskedelmi telepek, szabadkikötők, tartományi bankok, gazdasági egyletek a jobb létre törekvő nemzetiségeknek az állam pártfogása mellett”... „Azután a nemzeti nyelv művelődésére ható mindennemű intézmények az iskolákon kezdve a cultus ügyein át, egész a színházakig és magasabb tudományos intézetekig minden önerejű nemzetiség számára szintén az állam kezdeményezése és protectiója mellett: mely elv természetesen vonja maga után azt, hogy egy hazai kiművelt nyelv sem lehet kirekeszthető a közigazgatás és államélet működéséből.”⁶⁰

⁵⁷ JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat 357.

⁵⁸ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek-Gondolatok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1941. 175.

⁵⁹ L. CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János 26.

⁶⁰ L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai 30.

A nemzetiségi területek gazdasági és kulturális fejlesztésének ez a programja „az állam pártfogása”, „az állam kezdeményezése és protectiója mellett” valósulhat meg. Ez nemcsak azt jelenti, hogy Jókai itt a gazdasági-pénzügyi támogatást az állam feladatának tartja, hanem azt is, hogy a fejlesztés az országos politikai érdekekkel összhangban valósul meg. Más szóval itt a politikai nemzet szellemében, a hegemonia biztosítása érdekében a magyarság, valójában a középnemesség pártfogásáról, kezdeményezéséről, tehát vezető szerepéről van szó. Ezt Jókai nem is titkolja, nyíltan hangoztatja, hogy az országnak konszolidációra van szüksége, „a consolidatio eleme pedig a magyar”. (Egyébként, hogy mennyire komolyan gondolta „az állam pártfogását”, azt egyik későbbi nyilatkozata is igazolja. 1870 március 2-án az országgyűlésben javasolta, hogy az oktatásügyi kormányzat a tárca költségvetésében meghatározott összeget irányozzon elő a tudományos társaságok támogatására „nyelvi és nemzetiségi különbség nélkül”).

b) A politikai nemzetiséghez szorosan kapcsolódnak, mégis külön csoportba tartoznak azok az írói vélemények, javaslatok, amelyek a magyarság és a többi nép együttélésének feltételeit, ha úgy tetszik, az együttműködés, a megegyezés platformját körvonalazzák. Azért kapcsolódnak szorosan a politikai nemzetiséghez, mert e feltételek ehhez képest, ennek a függvényében alakíthatók ki. Csak a politikai nemzetiség, tehát az ország egysége, a területi integritás figyelembevételével lehet ugyanis eldönteni, hogy a nemzetiségek kívánságai közül melyek a teljesíthetők és melyeket kell elutasítani. Alapjában véve itt is teljes a nézetazonosság — hiszen az írók ugyanannak a politikának, a nemesi liberalizmusnak a szószólói — csak a részletekben mutatkozik itt-ott némi különbség.

A legfontosabb alapelvet Eötvös fogalmazta meg, amikor a kétféle igény egymásra vonatkoztatott, egymást egyensúlyban tartó teljesítésének törvényét leírta: „A történelmi s a politikai nemzet érdekeit csak úgy biztosíthatjuk, ha minden egyes nyelvbéli nemzetiség igényei kielégíttetnek. S hogy ellenben a különböző nyelvbéli nemzetiségek igényei csak úgy elégíttethetnek ki, ha az ország egysége és állami léte biztosított.”⁶¹

A szoros összefüggés és a kölcsönös feltételezettség abból a körülményből fakad — érvel Eötvös —, hogy a politikai nemzetiség igényeinek egyoldalú kielégítése a nem magyar népek folytonos elégedetlenségét váltaná ki. A nemzetiségi törekvések korlátlan érvényesülése pedig a magyar állam feldarabolásához vezetne. Ezért szerepel gyakran a nemzetiségi kívánságokra utaló kifejezésekben a megszorító jelző: méltányos, jogos, ésszerű. S ilyennek az a követelés minősül, amelyiknek a teljesítése nem sérti az ország egységét, a magyar (nemesi) hegemoniát, a történelmi hagyományokat. Ilyen volt „a nyelvi nemzetiségek egyenjogúsága”, mint Madách megfogalmazta. Ez az ország minden más ajkú lakosa részére a teljes állampolgári egyenjogúságot jelentette, beleértve az egyéni szabadságként biztosított nyelvhasználatot is. A nyelvi jog nem lehet más, mint a személyes szabadság gyakorlása, mint a vallás — Madách és Eötvös közös hasonlata —, mely „felforrása idejében” olyan jogokat követelt magának, „mik őt meg nem illetik”, s lehiggadása után belátta, hogy „üdve csak a személyes szabadság gyakorolhatásában rejlik”.⁶² Eötvös is úgy látta, hogy újabb időben a hazai népek „inkább ragaszkodnak nyelvükhöz, mint hazájukhoz”, ezért az anyanyelv miatti aggodalom megszüntetése, a nyelvi jogok biztosítása a legfontosabb, „mihelyt ez megtörtént, a haza az egyes polgárok szívében elfoglalja régi helyét”.

A nyelvi jogok gyakorlására a helyhatósági fórumokat, a megyei és városi közigazgatás kereteit jelölik ki annak megfelelően, ahogyan erről az 1849. július 28-án hozott

⁶¹ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés 42.

⁶² MADÁCH IMRE: A nemzetiségek ügyében. M.I.Ö.M. 861

szegedi országgyűlési határozat intézkedik. Erre támaszkodik Kemény a *Pesti Napló* 1861. január 1-i számának vezércikkében, amikor kijelenti: „Annyi bizonyos, hogy mi magyarok történeti jogainkkal az országban lakó többi nemzetiségek érdekeit kiegyeztetni komolyan akarjuk”, s gyakorlati megoldásul a megyék és a városok önkormányzatának keretébe utalja a nyelvhasználat engedélyezését. A régi törvényhatósági gyakorlatra hivatkozva Jókai is lehetségesnek tartja a megyei életben „minden idioma” szabad használatát. Ezt vallja Madách is, s éppen ennek a nyelvi szabadságnak az érdekében tiltakozik az ellen, hogy a megyékben az ott élő többség nyelve legyen a kötelező.

Kemény szerint a magyar nyelven tárgyaló törvényhozásban „minden országgyűlési tagnak szabad választására kellene bízni, hogy akár magyar, akár pedig saját anyai nyelvén nyilatkozhassek”. Jókai abban tér el ettől a felfogástól, hogy hangsúlyozza az esetleges többnyelvűséggel járó nehézségeket az országgyűlés munkájában, de nem követeli a kizárólagosságot a magyar nyelv számára. Szerinte a magyarul nem tudó képviselők valamilyen közvetítő nyelven vehetnének részt a vitában.

Ami azonban kivülesett a nyelvi jogok körén, azt határozottan elutasították. A nemzetiségek „feltétlen egyenjogúsága”, a kollektív jogok biztosítása, tehát a külön nemzetekként való elismertetés — amit a hazai mozgalmak követeltek s amit a bécsi, „reakció licitációja” hangoztatott —: „mint minden túlság, gondolat nélküli hang”, „nevetségessé lett bombaszt” — írta Madách. Ezért elvetendő minden követelés, amely az önálló politikai föllépést, a társadalmi cselekvés szabadságát akarja kivívni, Nem illeti meg az ország nem magyar népeit semmiféle külön képviselet, kongresszus, stb., mert a legfelső fokon az ő ügyeik is az egységes magyar országgyűlés hatáskörébe tartoznak.

Vajda ebben a kérdésben még szigorúbb és óvatosabb, ezért marasztalja el Jókai lapját az erdélyi országgyűlés tervezett összehívásával kapcsolatban: „A Hon-féle optimista nem látja, milyen veszélyes folyamatot indíthat el az erdélyi országgyűlés összehívása”. Vajda attól tart, hogy Erdély példáján vérszemet kapnak a többi népek s végül az ország egysége kerül veszélybe: „Az összehívandó erdélyi országgyűléstől várja a jobbat az A Hon-féle optimista, pedig még ez sem minden. A fennálló rendszer súlya alatt követhetni fogják a szomszéd román megyék, aztán Horvátország, végre a Vojvodina... pro coronide Szvatoplukia”.⁶³

S ha a veszélyt nem ítélik is meg azonos módon, a lényegre vonatkozó véleményük azonos. Még abban is közös állásponton vannak, hogy a nemzeti érdekek a liberalizmust is korlátok közé szorítják. Az adott esetre vonatkoztatva ezt Vajda így fogalmazza meg: „Nem dobhatjuk oda Erdélyt a fejletlenebb többségnek, a szabadelvűség e mérve már... gyávaóság vagy együgyűség volna”.

Ha lehet, még határozottabban utasítják vissza a területi önkormányzatra vonatkozó követeléseket. A legindulatosabban talán Vajda nyilatkozik, s zavaiból a nacionalista elfogultság sem hiányzik: „Elengedhetetlenül megköveteljük, hogy bármelyik szórványos többségével külön államot az államban ne alkosson, s ne legyen szabadalma a keresztény műveltségnek ezeréves szolgálatokat tett s nála műveltebb, szellemileg felsőbb magyart agyonszorítani”.⁶⁴ Nyomatéku még hozzáteszi — mintha Jókai gúnyolódó szavaira utalna, melyeket az 1849-ben mondott a föderatív elképzelésekről —: „Messze van még az a kor nagyon, melyben egy-egy megye, vagy akár falu is külön államot képezhet. Azért a magyar nemzet vagy őrizze meg eddigi állami egységét, vagy... csapjon föl világpolgárnak.”

⁶³ CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János 33.

⁶⁴ Uo.

Madách is elvet mindenféle követelést, amely a „kompaktabb együttlaktásból” származnék, vagy „külön territóriumot” kíván biztosítani a nemzetiségeknek. Eötvös Bán Józsefnek írja 1865. május 5-i levelében, hogy a területi felosztást minden erővel meg kívánja akadályozni s azt reméli, hogy az egyéni szabadság biztosításával le lehet szerelni a túlzó követeléseket.

A területi autonómiával kapcsolatban merült fel az ország közigazgatásának átrendezése is a nyelvi szempontok szerint, más szóval a megyék kikerekítése a homogénebb nyelvi tömbök kialakítása céljából. Bár Eötvös ezt egyik naplójegyzetében a nyelvhasználat szempontjából racionális elgondolásnak minősíti, a nyilvánosság előtt ismételt hangoztatott álláspontja az elutasítás volt. Arra hivatkozott, hogy — mivel a nemzetiségeknek az ország határain kívül rokonai vannak —, a területi autonómia, a különállás előbb-utóbb elszakadáshoz vezetne, megszüntetné a területi egységet „s pedig annál bizonyosabban, minthogy az országnak ily felosztása nemcsak azon kötelekeket gyengítené, melyek e hon polgárait a közös hazához kötik; hanem az egyes részeknek kezébe adnák az eszközöket is, melyek által e törekvések kivitele lehetségessé válik.”⁶⁵

Ezek a nézetek nemcsak íróik gondolkodását jellemezték, hanem kifejezték az egész magyar közvélemény álláspontját ebben a kérdésben. Ezt bizonyítja Kossuth konföderációs tervének hazai fogadtatása is. Azt is főként azért utasította el pártállásra való tekintet nélkül szinte mindenki — kivéve a határozati párt balszárnyának néhány tagját —, mert abban az ország egységének feladását látták.

c) Miközben a politikai nemzetiség elve alapján éles különbséget tettek méltányos, jogos és az elutasítandó követelések között, nem feledkeztek meg azokról a szempontokról sem, amelyek a magyar nemzeti érdekek védelmével és érvényesítésével kapcsolatosak. Ez annál is inkább fontos volt, mivel a nemesi liberalizmus eszmekörében élő írók érthetően saját nemzetük érdekeit sorolták első helyre — Jókai a legfőbb „idol”-nak vallotta a nemzetet —, tehát több — kevesebb nacionalizmus mind egyikük gondolkodásában munkálkodott. Még Eötvös sem volt ettől teljesen mentes, aki pedig egyik levelében ez idő tájt határozta el magát azoktól, akik „mindent kizárólag magyar szempontból tekintenek”.⁶⁶

Ez az eszmei befolyás arra készítette őket, hogy ne csak a magyarság megmaradásán, hanem terjeszkedésén, létszámának növekedésén, a „hódítás” lehetőségein is töprengjenek. Erre a hazai népszerűségi viszonyok is figyelmeztették őket. A Tóth Lőrinc által szerkesztett lexikon, az *Ismerettár* 1862-ben a lakosság megoszlásáról a következőket írja: „A magyar királyság népessége a legkülönbözőbb elemekből áll: 1. a magyarok, számuk 6,5000,000, 2. szlávok, számuk 4 milliónál több, ezek közé tartoznak a tótok, rutének, vendek, horvátok; szerbek, bolgárok, illyrek, dalmátok, 3. németek 1 millió felül; 4. oláhok vagy románok 2 millió felül. Ezen nagyobb nemzeteken kívül laknak a magyar királyságban kisebb számmal olaszok, görögök, örmények, franciák; albánok, zsidók, cigányok.”⁶⁷

Itt most nem érdemes azon fönnakadni, hogy a szerkesztő milyen értelemben használta a „nemzet” megnevezést azokra a népekre is, melyeknek nemzetvoltát tagadták az írók és a politikusok. A lélekszámra vonatkozó adatoknak sem a pontossága, hanem inkább az orientáló jellege az érdekes. Arra keressük a választ, hogy ilyen adottságok mellett miként képzelték el íróink a nemzeti érdekek érvényesítését, létszámunk növekedését, annak a szándéknak a megvalósítását, amely Vajda *Polgáro-*

⁶⁵ Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés 102.

⁶⁶ Levele Falk Miksához. 1865. május 24. A nemzetiségi kérdés 283.

⁶⁷ *Ismerettár. A magyar nép számára nélkülözhetetlen segédkönyv.* Pest, 1862. Kiadja Heckenast Gusztáv. VI. 724.

sodásában így hangzik: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. A „kevert ajkú lakosság” közt a magyarság alacsony létszáma a reformkor óta nem egyszer idézte íróink elé a nemzethalál, a felszívódás rémét. Ezért tette fel a kérdést Széchenyitől Keményen át Vajdáig mindenki: mit kell tenni, hogy az ország magyar maradjon, sőt ha lehet, növekedjék létszámban a magyarság?

A szabadságharc bukása után elsőként Kemény Zsigond hívta fel a figyelmet arra a felfokozott érzékenységre, amellyel a hazai népek a magyar nyelv érdekében hozott törvények végrehajtását kísérték. 48 egyik tanulsága éppen abban rejlett, hogy a magyar nyelv erőltetése eltávolítja tőlünk az önmaguk jövője miatt aggódó népeket. Aki tehát őszintén akarta a megegyezést, nem vállalhatta a korábban elkövetett hibák megismétlődését. Nem is találunk a kor írásaiban olyan gondolatot, amely a magyarosítást javasolná és egyáltalán a nemzeti érdekek érvényesítése céljából helyeselné az erőszak alkalmazását. Ellenkezőleg: a tárgyhoz kapcsolódó művekben gyakran találkozni olyan kijelentésekkel, amelyekben a szerzők az erőszaknak még a gondolatát is elutasítják, s csak a természetes asszimilációt fogadják el.

Jókai már többször idézett *Politikai nemzetiség* c. cikksorozatában a hazai népek megnyugtatására határozott hangon kijelenti, hogy az állam minden polgára „teljes önérzettel vallhatja magát annak, aminek született”. Nemcsak politikai szempontból helyteleníti az erőszakos asszimilációt, hanem erkölcsi felfogásával, nemzeti önérzetével sem tudja összeegyeztetni. Ezért mondja: „Én annyira büszke vagyok magyar nemzetemre, hogy szégyenleném, ha intézményeink között egy volna olyan, melyre azt mondhatnák: ez erőszakkal emelte a magyart tulságra.”

Jósika nem rejti véka alá azt a véleményét, hogy történelmünk régebbi századai-ban „az exigentiák elseje s legfontosabbika” lett volna „egygy önteni, erős testté tenni” az országban lakó különféle nyelvű népességet, olyanná, „minő most Franciaország, minő Anglia s aminő lesz Olaszország”. De a múltbeli egyesítést sem erőszakos úton képzelte el, hanem a meghódított népek szabadabb tételével s így az összeolvadásnak „nem leende azon kirekesztő, erőszakos színe, melyben jelen korunkban minden ily törekvés feltűnik” — mondja.⁶⁸ A jelenben pedig csak a természetes asszimilációtól várja a magyarság gyarapodását, ezért akarja „a természetre bízni a dolgot”.

Hasonló nézetet hirdet a *Csatárban* Vajda, mikor kijelenti, hogy „a nemzetiséget nem kell erőltetni”.

Eötvös *A nemzetiségi kérdés* c. művében figyelemre méltó érvekkel támasztja alá az erőszakos terjeszkedést elutasító véleményét. Mintha csak előre látta volna a jövőt, 1865-ben az egyik bécsi lapban közölt javaslatot — hogy ti. a magyar—osztrák összefogás lehetővé tenné a nemzetiségek elnyomását — azzal utasítja el, hogy „saját nemzetiségünk ily szupremáciája a legnagyobb csapás, mely azt érheti.” S aztán felsorakoztatja érveit: a privilegizált helyzet a nemzet morális alapjait ásná alá, a magyarság boldogulása csak az ország egészének, tehát az itt lakó többi népeknek a boldogulásával együtt valósítható meg, magunknak ártunk, ha akadályokat gördítünk e népek fejlődése elé, az elnyomás közömbössé tenné a nemzetiségeket a haza iránt.⁶⁹ Naplójegyzeteiben is ismételten visszatér ez a gondolat, ami arról tanúskodik, hogy a vezető értelmiségieket erősen foglalkoztatta a kérdés az ország, a magyarság jövője szempontjából. Ezért többször is leírja, hogy nem hisz Magyarország egynyelvűvé válásában, a tömeges magyarosítás lehetőségében. Ez különben is elriasztaná e népeket. Ezért elnyomásuk a magyar érdekek ellen való, igazi érdekünk szabad fejlődésük kibontakoztatása. Ezért Eötvös is a természetes asszimiláció híve.

⁶⁸ JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat 370.

⁶⁹ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés 40.

Amennyire óvnak az erőszaktól, olyan szenvedélyesen hirdetik a megnyerő, a rokonszenvet keltő módszerek és magatartás fontosságát.

A magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát a mindennapi életben kedvezőtlenül befolyásolták azok a rossz szokások, a parlagi nemesi életmód megnyilvánulásai, amelyek a más ajkúak megvetését, lenézését, a túlhangsúlyozott magyarkodást fejezték ki. A legélesebben Vajda János röpiratai lépnek fel e jelenségek ellen, megbélyegezve „az ázsiaiság”, a „sínaiság” minden formáját. Vajda sürgeti a magyar — főként a nemesi osztályok — egész életstílusának megváltoztatását, mert a pazarló életmód, a hangos magyarkodás elriasztja tőlünk más ajkú honfitársainkat. Nem győzi felsorolni, megbélyegezni az eltaszító, ellenszennévé tevő negatívumokat, „a paprikás, rókatorkos peleskei nótáriuskodás”, a „döbrögiskedés” változatait, amelyek elveszik a kedvét a közeledni óhajtó, belénk olvadni szándékozó idegen eredetű elemeknek.⁷⁰ Ha azt akarjuk, hogy jól érezze magát körünkben a hozzánk közeledő, szüntessük meg a közerkölcsök elvadultságát, vetkezzük le a barbár szokásokat, a zsarnokskodást, a szájaskodó hengegést stb. — követeli Vajda.

A nemzetiségek megnyerése összetett politikai feladat, ezért nem elég megszüntetni a közeledés akadályait, céltudatosan kell munkálkodni azon, hogy a köztünk levő távolság eltűnjék.

Kemény Zsigmond 1860 őszén, az Októberi diploma kiadása után a *Pesti Napló* egyik fontos feladatául jelöli meg a nemzetiségek rokonszenvének megnyerését, tapintatosan ügyelve érzékenységükre. A feladat: „mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívén, hogy nyelvök ránk erőszakolásával kulturális missiót teljesítenek.”⁷¹

Vajda egyenesen azt javasolja, hogy az egész belpolitikát, a közigazgatást, az államélet menetét úgy kell megváltoztatni, hogy képesek legyünk minél jobban megnyerni a más ajkú hazai lakosokat. Ezért — tanácsolja — ne azokhoz igazodjék a politika, akik ügyis szeretik a hazát — mert magyarok —, hanem a többi néphez, hogy megszeretessük velük önmagunkat és a közös hazát. Követeli, hogy a vezető osztályok mondjanak le minél több előjogukról, mert ezek is akadályai a barátkozásnak. Sürgeti a közműveltség elmaradottságának megszüntetését, legelőször a színmagyar országrészekben, a „beduin világ” felszámolását az Alföldön. Fontos szerepet szán a népoktatásnak, a tanítók nevelésének a nemzetiségi és vallási türelem szellemében. Eötvössel, Mocsáryval egybehangzóan tanácsolja, hogy „ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe.” Politikai tapintatra int a kulturális kérdésekben: ne tukmáljunk magyar nyelvű sajtótermékeket a magyarul nem tudókra, de a Széchenyi-szoborra kérhetünk adományt, mert annak jelentőségével mindenki tisztában van. Megrója Jókai lapját, a *Magyar Sajtót*, mert az nemzetiségi versengést csinál abból, hogy a francia vendégművész előbb nem a magyar, hanem a német színházban lépett fel.

A politikusán tapintatos, kedvtámasztó magatartáson kívül nagy fontosságot tulajdonítottak a nemzetiségek közelebbi megismerésének, a kulturális rendezvények iránti érdeklődésnek, a társas kapcsolatok ápolásának.

Jókai az újvidéki Thököly-ünnepségekről azt a tanulságot hozza magával, hogy a nemzetiségek körében „a hazafi párt”-ra kell támaszkodnunk, s ez nem jelentéktelen társadalmi erő, szerinte idetartozik „a testvérnemzetek nagy része, különösen köznépe és birtokos értelmisége”. 1863-ban indított lapját, a *Hon-t* „a kölcsönös egyetér-

⁷⁰ VAJDA JÁNOS: Önbírálat. Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat Kiadása. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. 1057.

⁷¹ Idézi PAPP FERENC: Báró Kemény Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1923. II. 391.

tés” szellemében kívánja szerkeszteni. Erre ösztönöz azzal is, hogy nagy elismeréssel ír a Pesten tanuló szerb fiatalok ünnepeiről, az ott előadott szerb népdalok szépségéről s hangsúlyozza, hogy „a nemzeti nyelv, költészet, szellemi haladás kultuszát” másoknál is tiszteletben kell tartani. A személyes találkozások, a barátkozás jelentőségét is aláhúzza, ezek is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy „a nemzeti féltékenységek szomorú versengést” végre megszüntessük. Hirdeti, hogy a nemzetiségeket nem legyőzni; hanem megnyerni kell a „magunk és alkotmányunk számára”. Ha így járunk el — mondja —, akkor az erdélyi románokat „aranyhíddá” tudjuk változtatni a két ország között, nem pedig elválasztó tengerre”.⁷²

Vajdát ugyanezek a célok vezetik, amikor „a gyöngédség törvényét” szövegezi s azt tanácsolja, hogy „a nemzeti politikai hitvallás szótárából” töröljük a pökhendi jelszót: „süvegelje meg a magyart...”

Az erőszakos magyarosítás elutasításával párhuzamosan ebben az időben gyakran hangoztatott nézet, hogy a kultúra útján való hódítás szilárdíthatja meg a magyarság helyzetét és teheti gyorsabbá a természetes asszimilációt. A később oly ellenséges tartalommal hirdetett magyar kultúrfölény is ekkor kezd divatos jelszóvá lenni.

Vajda úgy véli, a magyar szellemi fölény érvényesülését kell látni abban, hogy a Bach-korszakban a magyar nyelv vált a magasabb műveltség megszerzésének eszközévé. A hazai németek gyerekei — mondja — magyarul tanultak, mert „e hazában a művelődésre hatalmasabb eszközöket nyújt és nagyobb tért nyit a magyar nyelv a németnél”. Meggyőződése szerint a magyar nyelv és műveltség önerejénél fogva hódít, más szóval, a magyarosodás a magasabb kultúra révén természetes folyamat. S rögtön meg is képzik Vajda szemei előtt a nyelvileg egységes, békés úton létrejött nemzetállam képe: „Magyarország egyetlen idegen ajkú lakóját nem fogja kényszeríteni beolvadásra, mert erre neki szüksége nincsen”... „előbb-utóbb a független magyar államban minden idegen, személyenként, személyes előnyből, önként, mintegy észrevétlenül magyarra lesz.”⁷³

A kulturális fejlődéssel-hódítással kapcsolatban a 60-as évek elején új mozzanatként tűnik fel a magyarság és a nemzetiségek közötti verseny gondolata.

Erre utal Madách a nemzetiségi kérdéstről írott beszédében, ezt fogalmazza meg Jósika *Egy magyar család*­jában Kolombán ügyvéd, amikor azt kívánja a hazai románságtól, hogy a magyarokkal „nemes, férfias versengésbe lépjen”. Versenyre buzdít Jókai is az újvidéki köszöntő beszédében, amikor a művelődésről szólva kijelenti: „Itt lehet hódítani elnyomás nélkül, alkotni és nem rombolni mellette, itt lehet külön nagy és együtt még nagyobb minden; a hazában lakó nemzetiség.”

A „sebes vágatva haladás” jelszavát adja ki Vajda is, s hogy a magyar „előzze meg az árva fajokat, melyeket a népek istene ezer év óta az ő gyámságára hagyott”. Egyúttal a tét nagyságára is figyelmeztet, amikor nemzeti fennmaradásunkat is a művelődés függvényeként tünteti fel: „Haladjon a magyar faj a művelődés útján sebes vágatva, hatványozottan, mert ezen tér az, melyen legállandóbb hódításokat vihetni végbe és mely nélkül nemcsak hogy egyetlen idegen ajkú népfajt nem magyaríthatunk, de saját nemzetiségünket is elvesztenők”.⁷⁴

A jellegzetesen liberális fogalom, a verseny Eötvös szemléletét is meghatározza. Tudatában van annak, hogy a polgári átalakulás, a gazdaság és a kultúra felgyorsult fejlődése nemcsak a magyarság, hanem a vele és a körülötte lakó népek életét is mozgásba hozza, s a kibontakozó versenyben veszélybe kerülhet a magyarság hatalmi pozíciója. A veszélyt elkerülni csak akkor tudjuk, ha a versenyben élen járunk, ha lépést

⁷² CSUKÁS ISTVÁN: Jókai 34.

⁷³ VAJDA JÁNOS: Nemzetiségi ügy. Csatár, 1861. augusztus 21.

⁷⁴ Uo.

tartunk a haladó európai kultúra fejlődésével. Ezért fogalmazza meg sokszor idézett szavait: „a magyar nemzet jövője kultúra kérdése”. A sok népű történelmi hazát csak úgy tarthatjuk meg, magyar jellegét, a magyarság hegemoniáját megőrizni csak úgy lehet, „ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk”.⁷⁵

Az írók által hirdetett nemzetiségi politika lényegét a hatvanas évek elején Vajda *Csatár*-beli cikkének egyik mondata jelszószerű tömörséggel fejezi ki: „a kényszer eltaszít, a műveltség ragaszt, kötéllel nem fogunk hazafit”. A „ragasztó” műveltségről is — melyet „sebes vágatva”, a többi népekkel versenyezve kell elsajátítanunk — ugyancsak Vajda fejtegetéseiből tudjuk meg legrészletesebben, hogy valójában mit is jelent ez a fogalom az írók szóhasználatában.

Már Jókai cikksorozataiban, a *Politikai nemzetiségben* találkoztunk az összekapcsoló érdekek egyikének, a műveltségnek a tágabb értelmezésével. Már akkor sem csak szellemi értékek birtoklását jelentette, hanem magában foglalta az ipar, a kereskedelem, a modern polgári életforma jellemzőit is. Vajda még konkrétabbá teszi és kitágítja a fogalmat, s ennek megfelelően a jelölésére szinonimaként új szavakat használ, ezek: „polgárosultság”, „az úgynevezett civilizáció”. Azért tartja jogosnak ezt a megjelölést, mert „ez mindent magában foglal; ami a jelen kort mozgatja, ti. a szellemi, erkölcsi és anyagi téren, vagyis a tudomány, az ipar és társadalom téreni előrehaladást.”⁷⁶

Ezt a gondolatot bontja ki aztán valóságos nemzeti programmá röpirataiban, főleg a Polgárosodásban. Ez utóbbiban — miután számba veszi adottságainkat, az ország etnikai tarkaságát, „külső és belső geográfiai helyzetünk, fajkülönbségi viszonyaink” összefüggéseit, — azt állapítja meg, hogy nemzeti megmaradásunk és gyarapodásunk egyetlen eszköze: „a gyors, gyökeres reform”. Ennek megfelelően írja le a három kulcsszót: „művelődés, magyarosodás, szaporodás”, ebben rejlik a fönmaradás s egyben „a nemzeti nagy létel” titka. Ez pedig Vajda szerint azt jelenti, hogy a tágan értelmezett művelődés, tehát a polgárosodás kettős feladat elé állít bennünket. Egyrészt önmagunkat kell átalakítanunk, magunknak kell a szó modern értelmében műveltnek, polgárosultnak lennünk. Aztán pedig ebben a megreformált állapotban segítenünk kell a velünk élő népek fejlődését, tehát civilizátori szerepet is be kell töltenünk. Ha nemcsak „létel”, hanem „uralmat” is kívánunk magunknak, akkor a feladat: „vezéreként előlmenni a művelődés minden ágában... minden mesterségben, művészetben, tudományban, iparban, üzletben”. Csak így valósulhat meg „szép eszményünk, a nagy vezérszerep Európa keletén”.⁷⁷

A „nemzeti eszmén épülő polgárosulástól” és a velünk lakó népek fölemelését célzó civilizátori, „altanítói” szerep sikeres betöltésétől várta Vajda a nemzet megmaradását és az ország nem magyar népességének kényszer nélküli beolvadását, az „amalgamizálást”. A népek versenyében kívándó győzelemtől azt remélte, hogy az ország lakosságát néhány évtized múlva „14 millió helyett 25 millió magyar lélek” alkotja majd. Ezáltal a magyar válthatna a Habsburg-birodalom vezető nemzetévé, „Kelet Párizsának” szerepét pedig a Bécs örökébe lépő új főváros, Buda vállalná magára — szövi tovább az álmokat Vajda Kemény Zsigmond, Eötvös és Széchenyi gondolatainak nyomán.

A polgárosodás, a civilizáció beolvasztó hatásáról Eötvös is meg volt győződve — a nemzetiségi törvény 1868-as vitájában is kimondta ezt a véleményét —, de a nemzetféltés bizonyos aggodalmakat is táplált benne. Mint Kemény Zsigmond, Eötvös is

⁷⁵ Idézi LUKINICH IMRE Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864—1868.* Bev. XV. I. ap. MTA. Budapest, 1941.

⁷⁶ VAJDA JÁNOS: *Nemzetiségek.* Csatár. 1861. október 3.

⁷⁷ L. CSUKÁCS ISTVÁN: *Vajda János.* . . . 26.

a helyi közigazgatás kereteiben kívánta kielégíteni a „nyelvi nemzetiség” igényeit. De őt is jellemezte — talán Keménynél kisebb mértékben — a „két hitre bizottság”: tartott tőle, hogy polgári szabadságjogok mellett a nemzetiségek befolyása, önállósága az óhajtottnál nagyobb arányúra növekszik. Ezért töprengett olyan megoldáson, amely — a szabadság és egyenlőség elveinek sérelme nélkül — a magyarságnak védelmet s egyben terjeszkedést is biztosít. Olyan társadalmi szervezetek, egyesületek alakítására gondol, amelyek a megyékben jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra érdekeinek gondozása céljából s munkájukat választás útján megalakított országos szerv fogja össze és irányítja. Ily módon — írja Eötvös — „mind azon veszélyek, melyek nemzetiségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyozottnak”.⁷⁸

Eötvösnek ezt a gondolatát egy 1866. évi naplóbejegyzés vázolja fel s abból az egyesületek célja is világosan kiderül. Így akarja biztosítani az egyenlőség mellett a magyar szupremáciát s társadalmi téren megnyerni azt, amit a politika terén feláldozott.

Ilyen módon Eötvösnél találjuk meg először azt az elképzelést, amely a 80-as évek elején — Jókai és mások helyeslése és az egyedüli Mocsáry Lajos tiltakozása mellett — az ún. közművelődési egyesületekben öltött testet, ekkor már kifejezetten magyarosító céllal.

d) A kibontakozás lehetőségeit kutató írói megnyilatkozásokban jelentős helyet kaptak azok a gondolatok, amelyek a magyarság és a nemzetiségek kétoldalú kapcsolata mellett a harmadik érdekeltnek, Ausztriának a helyét és jövőő szerepét vizsgálták. A kérdés úgy merült fel, hogy mi áll inkább a nemzet érdekében: Ausztriával szövetkezni a nemzetiségek ellen, vagy pedig fordítva, az utóbbiakkal összefogni Bécs ellen, illetve mint Vajda képzelte egy rövid ideig: nem lehetne-e egyszerre két vasat tartani a tűzben, s mind a két felet társul fogadva „emelyüként” használni fel nemzeti érdekeink szerint. Ennek a változatnak a lehetetlenségét azonban Vajda is hamarosan kénytelen volt felismerni, hiszen a megegyezés elvi alapjául szánt politikai nemzetiséget a hazai népek elutasították, s Bécsnek sem állt érdekében egy magyar-nemzetiségi szövetkezés támogatása.

Azoknak az íróknak a számára, akik a politikai magyar nemzet felfogást vallották — márpedig valamennyien ezt tették —, a kínáló szövetkezési alternatívák közötti választás lehetősége az események hatására nagyon leegyszerűsödött, ill. szinte önmagától megoldódott.

A nemzetiségek még az 1861-es országgyűlés tanácskozásai alatt szervezkedtek s megfogalmazták nyilatkozataikat, amelyekben — a történelmi határok tiszteletben tartásának hangsúlyozása mellett — követelték nemzeti elismertetésüket és az általuk lakott területek részére önálló beligazgatást, területi autonómiát sürgettek. A szászok és a románok Erdély sorsát az új választási törvény alapján megalakítandó erdélyi országgyűlés döntésére kívánták bízni.

A nemzetiségi mozgolódás növekvő aggodalmat keltett az egész országban és a Béccsel való egyezkedés útjára készítette mindazokat, akik veszélyeztetve érezték a magyar nemzeti érdekeket. Véleményüket Kecskeméthy Aurél szavai fejezték ki találon, amikor azt mondta, hogy a hazai népekkel való kibékülésért ill. megegyezésért sokkal nagyobb árat kellene fizetni, mint amibe az Ausztriával kötendő szövetség kerülhet.

Egyébként az Ausztriához való közeledés eszmei előkészítését megismerhette a magyar közvélemény Széchenyi nézeteiben, sokoldalú, aktuális megindoklását pedig már az ötvenes évek elején Kemény Zsigmond röpiratai végezték el.

⁷⁸ Bárány Eötvös József: Naplójegyzetek 178.

Vajda felfogását a „két emeltyű” vagy „két híd” elméletéről a hatvanas évtized elejének mozgalmi úgy módosították, hogy amilyen hirtelen — pár hónap elteltével — lemondott az egyik „híd”-ről, a hazai népekkel való szövetségről, olyan energikusan ragaszkodott a másikhoz, Ausztriához. A nemzetiségek keltette aggodalmi ellen itt keresett biztonságot, a „nyílt titkos intenciók”-kal szemben ez volt a „védő paizs”. Úgy vélte, Magyarország és Ausztria együvé tartozását „háromszázados politika”, „hagyományos és végzetserű politika”, az európai helyzet, „a dolgok rendje” követeli meg.

Az 1863-as *Irányszemlék* c. cikksorozatában már a fenyegetettség hangulatában csak az Ausztriához való kötődés érveit sorakoztatja fel. Benne látja a biztosítékot a területi egység megőrzésére: „Ez érdek az, mely köti Ausztriához Magyarországot századok óta és fogja kötni még tán századokig.” Ez a szövetség „életszükség”, feltétele nem csak a megmaradásnak, hanem a biztató jövőnek is. A korábban vallott kétféle szövetség most már az élet-halál alternatívájaként lebegszemei előtt: „Aki Ausztriávali szövetségünket a haladással, a pusztán nemzetiségekkelit azonban egynek érteni képes állami létünk s idővel nemzetiségünk szétolvadásával:— az meg fogja érteni azt is, miéréletszükség nekünk Ausztria szövetsége s ki meri mondani, hogy ha megszakítaná vat lamely végzet az összekötő kapcsot, újra meg kellene azt újítanunk.”⁷⁹

Ettől a szövetségtől remélte Vajda — Keményhez, Eötvöshöz, Jókaihoz hasonlóan — azt is, hogy a magyarság a Habsburg-birodalom vezető nemzetévé előlépve betöltheti civilizátori szerepét a nálunk fejletlenebb szomszédos népek körében. Sőt arra is számított, hogy majd déli és keleti hódításokkal beválthatjuk „a magyar korona történeti adósságlevelit”, föltámasztjuk Nagy Lajos birodalmának dicsőségét.

Az ausztriai szövetségtől várt magyar nagyhatalmi szerep ábrándja élete végéig elkísérte Vajdát. Ettől csak egy rövid, átmeneti időre — az 1867-et követő néhány esztendőre — szabadult meg, amikor Kossuth konföderációs tervét fogadta el s ideiglenesen szembefordult Ausztriával, a kiegyezéssel.

A történelmi ország megmaradását és a magyar hegemonia biztosítását Jókai is Ausztria oldalán remélte. Azért utasította el „Kossuth projektumát”, a konföderációs tervet mint a „mesék országába való rémképet”, amely „a román és pánszláv rajongók” ábrándjait, a „mythicus új térképeket” juttatta eszébe, mert a nemzetiségi álmódózókhoz hasonlóan ez a terv is a területi integritást veszélyeztetette. Ezzel szemben a Habsburg vezetésű birodalom Jókai számára is olyan államszövetségnek ígérkezett, amelyben az alkotmányos jogait visszanyert magyarság megőrizheti vezető szerepét és országa egységét.

Jókai ebben a szellemben sürgeti a Béccsel való megegyezést, hogy annak megtörténte után a magyarság — a liberális birtokos nemesség — most már a maga uraként rendezhesse — mint belpolitikai kérdést — a nemzetiségek ügyét. 1862-ben írt nagy tanulmánya — *A birodalom rendezése magyar felfogás szerint* — azt tanúsítja, hogy az ország jövőjét Jókai csak a közös fedél alatt tudja elképzelni. Ő nem beszél ekkor még a magyarság civilizáló küldetéséről, mint Vajda, vagy Eötvös — ez a célkitűzés majd későbbi, nagyhatalmi álmainak lesz alkotó eleme — de mostani felfogása lényegét tekintve mégis megegyezik az előbbiekével. Mert míg azok a birodalom keretein belül a magyarság jövőbeni feladatát a haladó nyugati eszmék, a korszerű polgárosodás gondolatának terjesztésében jelölik meg, Jókai ebben a tanulmányában az ellen tiltakozik, hogy az alkotmányosság visszaállítása után a magyarságnak a haladó eszmék elleni harcot, a csendőrszerepet szánja az osztrák külpolitika. Polemizáló ez a tanulmány, de csak az osztrák kormánnyal van vitája. A birodalom és a Habsburg-

⁷⁹ L. CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János 34.

dinasztia pedig nem azonos a kormánnyal. Ezt Jókai külön is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy így is kifejezze loyaltását az uralkodóház iránt.⁸⁰

Ismeretes, hogy Eötvös politikai eszméi között mindig fontos helyet foglalt el a birodalmi egység gondolata. Végigkíséri az röpiratait, az *Uralkodó eszmék* fejtegetéseit s ott van a nemzetiségi kérdés megoldását vázoló elképzelései mögött is.

Ez a rendületlen hűség azonban nem jelentett egyben vak bizalmat is a birodalom jövőjében. Eötvös európai összefüggésekben gondolkodott és a hazai kilátások mérlegelésében nem feledkezett meg a tőlünk távolabb zajló folyamatok hatásáról sem. A nagy nemzeti államok kialakításáért küzdő mozgalmakat látva, az olasz és a német egységtörekvések hatása alatt azzal is számot vetett, hogy a Habsburg-birodalom német területeit, Ausztriát előbb-utóbb magához vonzza Németország. Mivel pedig — fűzít ovább gondolatait Eötvös — az európai erőegyensúly fenntartása céljából szükség van a Duna völgyében egy nagy birodalomra, várható, hogy ennek a birodalomnak a súlypontja Magyarország, vezető ereje pedig a magyarság lesz. Ezért Eötvös kettős feladatot tűzött a nemzet elé: kiegyezni Ausztriával, ezáltal megőrizni az ország területi egységét s maximális önállóságot biztosítani a szövetségi kereteken belül, a másik: az időre bízni, hogy „Ausztria német része Németország által abszorbeáltassék”. S ha majd ennek következtében az európai egyensúly igényei szerint „a Duna völgyének birodalma alakulni fog”, arra kell törekedni, hogy „a magyar elem műveltségben s erőben a többieket meghaladja. Nemzetiségünk jövője tisztán kultúra kérdése”.⁸¹

Ő maga is az itt vázolt kettős feladat szerint járt el. Mint gyakorlati politikus az Ausztriával való kiegyezés előkészítésén fáradozott s azon volt, hogy a dualizmus keretén belül a magyarság ne csak megőrizze történelmi örökségét, hanem a polgári műveltség elsajátításában is ütemesen haladjon előre. S hogy ez utóbbi téren az előrehaladás minél nagyobb legyen, Eötvös kívánatosnak tartotta, hogy „a dualizmusnál egy ideig megállapodva” időt nyerjünk, hogy „a magyar minden tekintetben, főképp műveltségben megerősödve a nagy szerepre képessé váljék, mely reá a jövőben vár”.⁸²

A dualizmust tehát csak átmenetnek tartotta, felkészülési alkalomnak a „nagy szerepre”. Az erről vallott véleményét azonban már nem tárta a nyilvánosság elé, csak bizalmas baráti körben s naplójában mondta el. A politika fórumain úgy tevékenykedett, mintha a dualizmust végleges állapotnak tekintené. A többit pedig „az időre bízta” s annak forgásához kapcsolódtak a nemeti jövőt színező tervei.

Eötvösnek úgy tűnt, hogy a történelmi fordulat a vártnál hamarabb következik be. 1865-ben az osztrák-porosz ellentétek kiéleződéséből arra következtetett, hogy a „monarchia nagyhatalmi állását fenyegeti veszély” s valószínű, hogy „német és olasz részeit magukhoz vonják a rokon fajok”. A többi területekből — „talán más elemeket is magához vonva” — „bizonyos”, hogy létrejön egy nagy állam.

Az osztrákok 1866. évi veresége, a königráti csata után pedig úgy vélte, beteljesedett ifjúkori álma: „a háromezázados küzdelem után Ausztria romokban hever s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be”. Ezt úgy képzelte Eötvös, hogy a magyarság a környező népeket — a cseheket, a lengyeleket, más katolikus-szlávokat és a románokat — egyesítve visszaállítja „csaknem egész Nagy Lajos birodalmát” egy olyan államban, mely „a szabadságnak és a nyugati művelődésnek örje legyen”.⁸³

A történelmi jogoknak és a területi integritásnak a megőrzése szorosan kap-

⁸⁰ L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai 32.

⁸¹ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek 51.

⁸² I. m. 117.

⁸³ I. m. 217.

csolódott Eötvös gondolkodásában is a Habsburg-birodalomhoz. Mihelyt azonban számot vet a birodalom megszűnésével, nem idegenkedik többé attól a lehetőségtől sem, hogy „Szent István koronáját megtörjük”, földadjuk a történelmi jogot, s a föderalizmus alapján rendezzük be az új dunai országot, királyság helyett akár „respublika” formájában. Meggyőződéssel vallja, hogy „a világ nagy léptekkel a föderatív elv általános alkalmazásának megy elébe”. Ebben az új államalakulatban pedig a magyarság csak a többi népeket fölülmúló műveltség birtokában töltheti be a vezető szerepet.

Vajda János Nagy Lajos birodalmának visszaállítását hódítás útján képzei el. Eötvös álma: a népek önkéntes egyesülése a közös szabadság érdekében. S bár a föderatív államról szóló feljegyzései a köztársasági formában mutatják a jövőt, a königgrätzi csata után elképzelt Duna-völgyi birodalom létrehozásában a dinasztia közreműködésére is számít. De a Habsburgok szerepét már nem tartja lényegesnek. Ha a Habsburg-ház — írja — „nem fogná fel ezen hivatását”, nélküle is teljesítenünk kell történelmi feladatunkat. Ez pedig abban áll, „hogy a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk.”⁸⁴

A szövetség kérdésében a Habsburg-birodalom legszilárdabb híveinek egyike így jutott el — gondolatban — a másik oldalra, Ausztria helyett a szomszédos népekkel való együttműködésig.

Jókai, Kemény, Vajda elgondolása szerint a civilizátori szerepet az osztrák birodalom keretében töltheti be a magyarság s Vajda már ekkor, — Jókai majd később — hatalmi terjeszkedéssel, katonai hódítással reméli fetámasztani Nagy Lajos országot s „beváltani a történelmi adósságleveleket.” A zászlóra náluk is a szabadelvűség és az európai műveltség van írva, de ez harci zászló, alatta a magyar sereg harcol „kelet barbarizmusa, észak vandalizmusa” ellen.

Eötvös jelentősen túlhaladta minkettőjüket. Nemcsak azzal, hogy — legyőzve birodalmi loyálisát — el tudta képzelni Ausztria és a Habsburgok nélkül is a jövőt, sőt „nagyobb állást” remélt nemzetének annál, amilyent a dualizmusban betölthet. De túlhaladta kortársait abban is, hogy a civilizátori küldetés békés változatát képviselte. Nem a hódításban, hanem a szabadságban kereste a nemzeti nagyságot, nem a hegemoniát, hanem az egyenlők közti elsőséget tűzte ki célul.

Eötvös Duna-völgyi föderatív állama sok tekintetben hasonlít Kossuth konföderációs tervéhez, amelyre pedig az elutasító választ 1862-ben maga Eötvös írta meg. Lehetséges, hogy a hatvanas évek közepére megváltoztatta véleményét? Nem erről van szó, hiszen a kétféle elgondolás között alapvető a különbség.

Kossuth terve átgondolt, részleteiben kidolgozott politikai program, amely mindaddig megszabta az emigráció tevékenységét, míg a nyugati hatalmak érdekei el nem oszlatták a reményt a tervezet megvalósítására. Eötvös azonban csak töprengéseit, ötleteit vetette papírra minden gyakorlati szándék nélkül, magánhasználatra. Feljegyzéseinek teoretikus jellegét bizonyítja, hogy kísérletet sem tesz ötletei végiggondolására, a megvalósulás lehetőségeinek számba vételére.

Kossuth terve 49-es alapon élesen szemben áll a Habsburg érdekekkel, a dinasztia ellen akarja létrehozni a népek szövetségét, tehát forradalmi és szabadságharcos jellegű. Eötvös a dinasztiaival együtt — legalább is rábízva az együttműködés lehetőségét — képzei el az osztrák birodalom helyén az új államot, mely a körülmények spontán alakulása folytán jönne létre.

A különbséget mutatja az is, hogy Kossuth dunai szövetsége haladó hagyomány-

⁸⁴ I. m. 219.

ként élte túl korát s a két világháború közti időben meghatározó tényezővé vált a Sarló fiataljainak gondolkodásában. Eötvös álmait pedig naplójának lapjai őrizték.

A politikus Eötvös nem haladhatott Kossuthal közös úton. De a gondolkodó azzal, hogy a „föderatív elvet” ismerte fel a jövő politikai formájának, az eszmék síkján nagy kortársával azonos eredményre jutott.

* * *

Jókai *A magyar irodalom missiója* c. cikkében az 1850-es évek végén azt a feladatot tűzte az írástudók elé, hogy munkájukkal segítsék elő az ország népeinek „lelki egybeolvadását”, „a kedélyek szent kibékülését”.

Teljesítette-e ezt a feladatot az 1849 és 1867 közé eső korszak magyar irodalma? Mi volt a szerepe a magyarság és a hazai népek kölcsönös megértésének előmozdításában? Milyen irányban befolyásolta a közhangulatot és a közgondolkodást az elnyomatás éveiben és a kibontakozás körülményei közt?

A vizsgált szépirodalmi és publicisztikai művek arról tanúskodnak, hogy irodalmunk a feltett kérdésekre nem adott egyértelmű választ. A társadalmi tudat formálásában kifejtett hatása számos előremutató, pozitív elemet tartalmaz, ugyanakkor azonban a lényegre érintő kérdésekben a múlt örökségétől terhes.

A kor magyar irodalmának nagy érdeme, hogy a szabadságharc élményanyagának feldolgozásával a nemzetiségi kérdés bonyolultságának ábrázolására is vállalkozott. Elítélte a szabadság ellen támadókat, de az esztelen pusztítás jeleneteinek festésével sem a gyűlöletre, hanem a megbocsájtásra, a kiengesztelődésre ösztönzött. Az ellenfél oldalán is elismerte a kiválóságot, s nagy tisztelettel szólt a magyar zászló alattl hősiesen küzdő nemzetiségekről. A hazai népek mindennapi életének ismertetésével a megértést, a közeledést szolgálta. A történelmi múlt közös harcainak idézésével elmélyítette a sorsközösség, az egymásra utaltság tudatát. Alkalmat adott a jobb önismeretre, helyenként az önbírálatra is, s ezáltal az egyetértés útját egyengette. Felismerte a kulturális közvetítés jelentőségét s a népek közti kapcsolat egyik legfontosabb formájára irányította a figyelmet. Széchenyi eszméi nyomán elutasította az erőszakos magyarosítást s a magyarság gyarapodását a műveltség emelésétől várta. A polgárosodás és a művelődés, a gyors társadalmi haladás jegyében hirdette meg a programot, amely biztosítja a nemzeti jövőt a környező népek versenyében (Eötvös, Jósika, Jókai, Vajda).

A nemzetiségi mozgalmak valódi okainak, lényegének megértéséhez azonban nem segítette hozzá a magyar közvéleményt. A korszak írói a nemesi liberalizmus szellemében a politikai magyar nemzet elvét vallották, amely egy meghatadott, a feudalizmusból a polgári viszonyok közé átmentett ideológiát fejezett ki s benne a századközép vezető erőinek nemzeti és osztályönzése fogalmazódott meg. Műveikkel tehát olyan eszmét népszerűsítettek, amely tagadta a közös hazában lakó népek nemzeti egyenjogúságát. Ezen az alapon pedig a nemzeti öntudatra ébredt nemzetiségekkel már nem jöhetett létre a kívánt megegyezés. Irodalmunk ebben a tekintetben a visszahúzó erőket támogatta, mert tevékenységével hozzájárult a megegyezés útjában álló legfőbb akadály további fenntartásához.

Kivételnek csak Eötvöst tekinthetjük, aki — igaz, csak naplójában — leírta a Szent István koronájának megtöréséről szóló gondolatot s a történelmi ország helyére egy szabad társuláson alapuló föderált országot képzelt. És annak számít még Kemény is, amikor elismeri a nemzetiségi társadalmak fejlődésének objektív jellegét s ezzel megsejteti a nemzeti egyenjogúság lehetőségét. Ezek a gondolatvillanások azonban hatástalanok, hiszen folytatásuk sem Eötvösnél, sem Keménynél nincsen. A többiek-nél pedig föl sem ötlük az egy-nemzet elvének esetleges megkérdőjelezése.

Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy íróink — a nemzetiségi törekvésektől féltve a magyarság jövőjét — az Ausztriával való szövetségben remélték a biztonságot. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjuk tehát objektíve a kiegyezés előkészítését támogatta. Az 1868-as nemzetiségi törvény — főbb elveiben és szellemében — megegyezik azzal a felfogással, amelyet a politikai nemzetiség eszméjét elfogadó és népszerűsítő irodalmunk hirdetett a tárgyalt korszakban.

Így hát „a kedélyek szent kibékülését” csak részben és ellentmondásosan segítette elő.

A nemzeti türelmet, a kölcsönös közélédest és megismerést hirdető nézetek a magyar közvéleményt felkészítették volna egy demokratikus nemzetiségpolitika elfogadására.

A politikai nemzetiség és a magyar hegemonia vállalásával azonban íróink akaratlanul is azokat az erőket támogatták, amelyek az ellentétek megszüntetése helyett elmélyítették és tartóssá tették a válságot.

ИШТВАН ЧУКАШ

НАША ЛИТЕРАТУРА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС ПОСЛЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ (1849—1867)

Национальный вопрос был в Венгрии в XIX веке одной из самых серьезных проблем. Начатая другими народностями страны борьба за своё национальное равноправие и выдвинутые ими требования встретили самое решительное сопротивление со стороны опасющихся подрыва единства государства и венгерской гегемонии правящих классов. В то же время согласование интересов, создание основанного на этом согласовании внутреннего покоя в стране было задачей первостепенной важности для всего общества. Об этом свидетельствовали и уроки событий 1848—49 гг.

Как с политической, так и с идеологической точки зрения имела большое значение позиция венгерского общественного мнения по этим вопросам.

Автор анализирует, какое отражение получило в литературе данной эпохи национальное движение, какие взгляды популяризировала и какую роль играла литература в формировании общественного мнения и социального сознания.

В анализируемую эпоху наша литература многосторонне реагировала на национальный вопрос. Этой проблеме посвящены многочисленные повести и рассказы (Йокаи, Кути и другие), романы (Йокаи, Йожика, Карой П. Сатмари и др.), драматические произведения (Карой Оберник, Мадач), прокламации, статьи, дорожные заметки (Кэминь, Ётвэш, Шандор Силади, Дюлаи, Янош Вайда, Йокаи), произнесенные в Национальном Собрании речи и публицистика (Кэминь, Мадач, Ётвэш). Хотя некоторые из них не останавливаются перед подробным описанием кровавых событий освободительной борьбы, во всей литературе этой эпохи нет ни одного произведения, провозглашающего национальную ненависть. Наоборот: наши литературы стремились убедить читателей в необходимости примирения, братского сближения и согласованности. Произведения на исторические темы также пропагандировали идею общности интересов разных народностей страны. Отражающая актуальные задачи публицистика (серии) статей Йокаи, брошюры и статьи Вайда, публицистика Ётвэша призывали венгерское общественное мнение к национальной терпимости, тактичному отношению к другим народностям страны, обращали внимание на практические требования демократической национальной политики.

Однако в отношении вопроса первостепенной важности для всей страны, а именно признания национального равноправия, наша литература заняла отрицательную позицию. Под прикрытием благородного либерализма наши писатели не хотели отступать от принципа «политической венгерской нации» и на этой основе считали несправедливыми основные требования невенгерских народностей страны. Тем самым вопреки гуманному, демократическому воззрению относительно отдельных деталей вопросов национальной проблемы, они в общем не способствовали окончательному и верному решению основной проблемы своего времени. Их творчество, их роль в формировании общественного мнения поддерживали те силы, которые вместо урегулирования национальной проблемы способствовали дальнейшему углублению кризиса.

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI
INTÉZETE

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK 1—150. mutatója az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XVIII. kötetének (Szeged, 1981.) különnyomatain, az IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK 135—150 sorszámú példányain található.

151. *Csukás István*: Irodalmunk nemzetiségsszemlélete a szabadságharc után (1849—1867). 1983.

152. *Krajkó András*: Schöpflin Aladár Ady-képének változásai. 1983.

153. *Kiss Lajos*: Babits és Illyés költészetének néhány rokonvonása. 1983.

154. *Vörös László*: Juhász Gyula bibliai témájú verseiről. 1983.

155. *Baranyai Zsolt*: Juhász Gyula szépprózája. 1983.

156. *Zsoldos Sándor*: Somlyó Zoltán és Juhász Gyula kapcsolata. 1983.

157. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula levelei Elefánt Olgához. 1983.

Juhász Gyula kiadatlan tanulmánya — Zrinyi védelmében. 1983.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom I. 1955.

Nyelv és irodalom II. 1956.

Irodalom I. 1958.

Irodalom II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961). 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum I.

1973. Csukás István: Jókai és a nemzetiségek.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum II.

1973. Даниел Якош: Вопросы содержания и формы в теории литературы Г. В. Плеханова

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1976.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. 1977.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVI. 1978.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. 1981.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVIII. 1981.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIX. 1983.